

Б.К. Турмашева, С.С. Салиш, В.Г. Пугач

*Қозоғистон Республикаси
Таълим ва фан вазирлиги тасдиқлаган*

Ўзбек тилидаги нашрга “Жазушы” нашриёти тайёрлаган

ДУНЁТЕНИШ

Умумтаълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик

4

Алматы

«Атамұра» – «Жазушы»

2019

УДК 373.167.1
ББК 20.1 я 72
Т 81

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР:

Суҳбат, муҳокама

Гуруҳларда
ишлаш

Савол ва топшириқлар

Ўрганамиз

Жуфтликда ишлаш

Ижод билан
шуғулланамиз

Мустақил ишлаймиз

Эсга олинг

Ёдда тутинг

Лойиҳалаштирамиз

Харита билан
ишлаш

Видео

3D

Аудио

Турмашева Б. К. ва бошқ.

Т 81 Дунётаниш: Умумтаълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик / Б.К. Турмашева, С.С. Салиш, В.Г. Пугач. – Алматы: Атамұра – Жазушы, 2019. – 144 бет.

ISBN 978-601-200-657-5

УДК 373.167.1

ББК 20.1 я 72

© Турмашева Б. К., Салиш С. С.,
Пугач В. Г., 2019

© Атамұра, 2019

Ўзбек тилине «Жазушы» баспасында
аударылды, 2019

ISBN 978-601-200-657-5

МУНДАРИЖА

I. МЕНИНГ ВАТАНИМ – ҚОЗОҒИСТОН

1. Бизнинг республикамиз қандай бўлақларга бўлинади?..8
2. Ўлкамнинг саноати ва қишлоқ хўжалиги..... 12
3. Табиат ва одамнинг хўжалик фаолияти..... 17

II. ҚАДРИЯТЛАР

4. Жамият ҳаётида оила..... 22
5. Бизнинг оилавий бюджетимиз 25
6. Мактаб ўзини ўзи бошқаруви..... 28
7. Йўлбошчи қандай бўлиши керак?..... 30
8. Топшириқлар калейдоскопи..... 32

III. МАДАНИЙ МЕРОС

9. Қозоқ халқининг келиб чиқиши..... 35
10. Қозоғистоннинг иқтисоддаги ютуқлари..... 41
11. Қозоғистонда илм-фаннинг ривожланиши.
Олим Қаниш Сатпаев 45
12. Тарих музейлари нима учун керак? 48

IV. КАСБЛАР ДУНЁСИ

13. Касбий байрамлар қандай бўлади?..... 52
14. XX – XXI асрларда Қозоғистон маданияти.
Куляш Байсеитова – “қозоқ булбули” 56
15. Спорт билан шуғулланишда жароҳатланишдан
қандай сақланиш керак?..... 60
16. Топшириқлар калейдоскопи..... 63

V. ТАБИЙ ҲОДИСАЛАР

17. Иқлим инсониятнинг ривожланишига қандай таъсир қилади?	66
18. Ўлкамда қандай катаклизмлар бўлиши мумкин?.....	70
19. Катаклизмлар вақтида менинг хавфсизлигим	74
20. Сунъий муҳитдаги хавф ва хатарлар	78
21. Сунъий муҳитдаги менинг хавфсизлигим	82

VI. АТРОФ МУҲИТНИ ҚЎРИҚЛАШ

22. Ўлкамнинг қишлоқ хўжалиги.....	87
23. Нима учун атроф муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш керак?	90
24. Глобус ва харита.....	94
25. Глобус ва харита билан ишлаймиз	99
26. Топшириқлар калейдоскопи.....	102

VII. КОИНОТГА САЁҲАТ

27. Қозоғистоннинг таълимдаги ютуқлари.....	105
28. Тоқтар Аубакиров – биринчи қозоқ фазогири.....	108
29. Жаҳон саҳнасида Қозоғистоннинг тутган ўрни.....	111
30. Менинг ҳуқуқ ва мажбуриятларим.....	115

VIII. КЕЛАЖАККА САЁҲАТ

31. Мен сайёҳлик маршрутини ишлаб чиқаман.....	121
32. Тош болтадан космик кемагача	125
33. Қозоғистон ва унинг дунёдаги тимсоли	129
34. Топшириқлар калейдоскопи.....	132
Глоссарий.....	134
Қўшимча ўқиш учун манбалар рўйхати.....	140

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Қўлингизда “Дунётаниш” дарслиги. Бу йил сиз Ватанимиз тарихининг XX аср воқеаларига бағишланган саҳифаларини варақлайсиз. Бу бобо ва бувиларингиз яшаган ва меҳнат қилган, ота-онангиз туғилган ва ўқиган яқин ўтмишдир. Сиз мамлакатнинг қайси ҳодисалари уларни тўлқинлантиргани, қандай буюк одамлар уларнинг замондошлари бўлганлигини билиб оласиз. Туғишганларингизнинг ўтмиши сизга яқинроқ ва тушунарлироқ бўлади.

Оила ва мактаб ҳаётингизда муҳим аҳамиятга эга. Сиз оиладаги ҳаёт қоидасини тузасиз, оила бюджетини ақл билан юритиш сирларини билиб оласиз. Мактабда ўз-ўзини бошқариш нималигини аниқлайсиз, йўлбошчи қандай сифатларга эга бўлиши кераклигини муҳокама қиласиз.

Инсон ҳаёти – Ердаги энг бебаҳо тухфа. Сиз сунъий ва табиий муҳитдаги хавфсизлик қоидаларини такрорлаб оласиз. Ҳаётингиз ва соғлигингизни муҳофаза қилиш учун фавқулодда вазиятларда ўзингизни қандай тутишни билиб оласиз.

Сиз мамлакатимиз хўжалиги билан танишишда давом этасиз. Табиатнинг инсон фаолиятига қай тарзда таъсир кўрсатишини аниқлайсиз. Ўлкангизнинг саноати ва қишлоқ хўжалиги қандай ривожланаётганлигини кўриб чиқасиз.

Вақт бир жойда турмайди. Мустақил Қозоғистон иқтисод ва маданиятда улкан ютуқларга эришди. Қозоғистоннинг дунёда обрў-эътибори ортаётганлигига мисоллар келтирасиз, мамлакатимизнинг миллий брендини тузасиз.

Дунё шиддат билан ўзгаряпти, ахборот асри янги кашфиёт ва ихтироларга сабаб бўляпти. Вақт билан баравар қадам ташлаш учун ўзингизда қандай хислатларни тарбиялашингиз кераклиги ҳақида фикр юритасиз.

Харитани жўғрофиянинг “тили” дейишади. Сиз хаёлан материклар ва уммонлар бўйлаб саёҳат қиласиз, харитадаги чизиқлар – параллель ва меридианлар нима учун кераклигини билиб оласиз. Бизнинг мовий сайёрамиз қанчалар гўзал эканлигига ишонч ҳосил қиласиз. Табиатни ифлосланишдан қандай асраш ҳақида фикр юритасиз, экологик муаммоларни ҳал этиш бўйича лойиҳаларингизни тақдим этасиз.

Бу ва бошқа кўп нарсалар ҳақида “Дунётаниш” дарсла-рида билиб оласиз. Умид қиламизки, дарслигимиз саҳифала-ри билан танишиш атрофдаги олам билан уйғунлик ва ҳам-жиҳатликда яшашга ёрдам беради.

Дарсликда QR-кодлар берилган, унинг ёрдамида дарслик-даги матнга қўшимча берилган аудио-, видео- ва 3D мате-риалларга кириш мумкин. Ўқитувчилар ҳам, ўқувчилар ҳам, ота-оналар ҳам мана шу тақдим қилинганлар билан таниша-ди ва фойдалана оладилар.

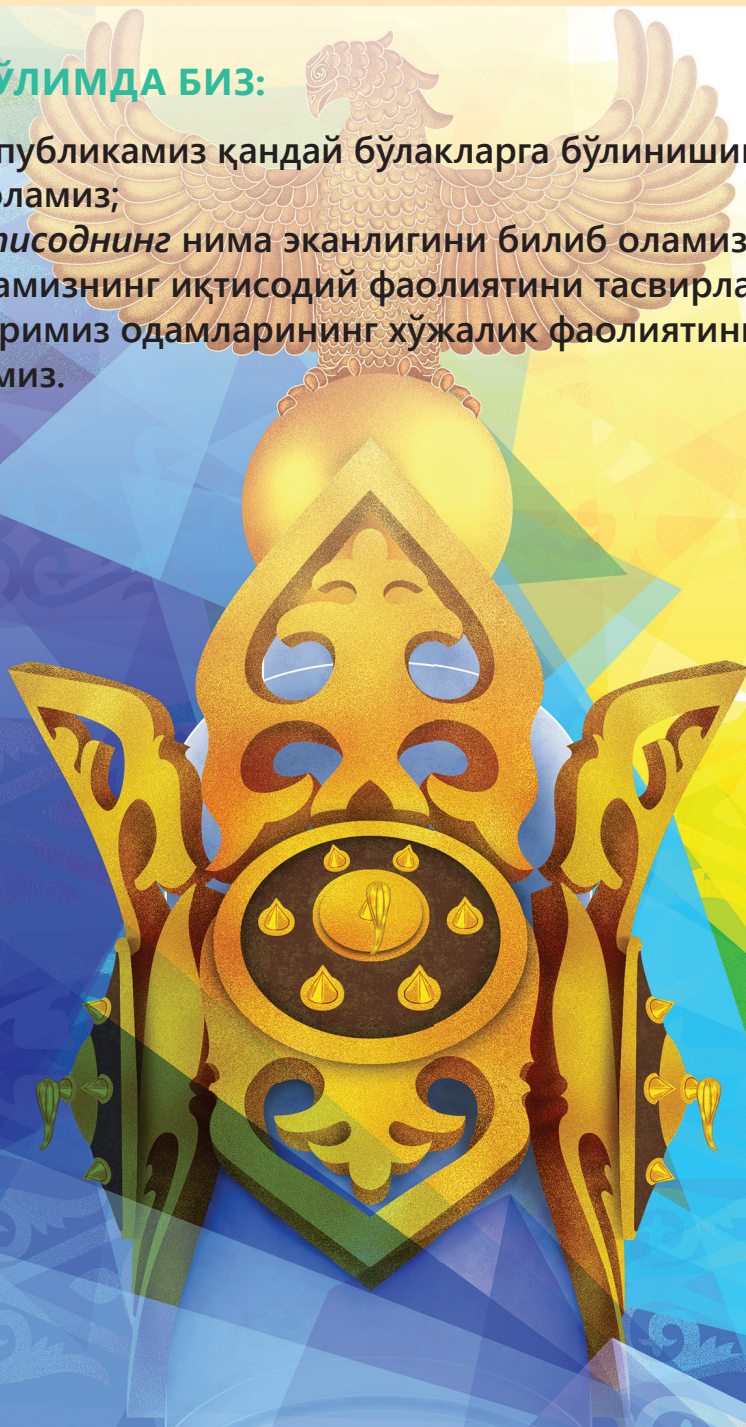
QR-кодни ўқиш ўқиш учун камерали ва штрих-кодларни ўқиш учун иловаси мавжуд бўлган смартфон (планшет) зарур бўлади. Иловани Google Play Market орқали танлаб олишин-гиз мумкин бўлади.

Уяли телефонингизни QR – кодга йўналтиринг. Қурилмани штрих-код устида шундай ушлаб турингки, натижада у экран-да яхши кўринсин. Телефон автоматик тарзда уни сканер қи-лади. Унинг экранида шифрланган ҳавола пайдо бўлади, унга босиб сайтга ўтишингиз мумкин бўлади.

I. МЕНИНГ ВАТАНИМ – ҚОЗОҒИСТОН

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- республикамиз қандай бўлакларга бўлинишини билиб оламиз;
- иқтисоднинг нима эканлигини билиб оламиз;
- ўлкамизнинг иқтисодий фаолиятини тасвирлаймиз;
- диёримиз одамларининг хўжалик фаолиятини таҳлил қиламиз.

1

дарс

Бизнинг республикамиз қандай бўлакларга бўлинади?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– *маъмурий-ҳудудий бирликнинг* нима эканлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– турли даражадаги маъмурий-ҳудудий бирликни ажратишни.

край

область

район

өлке

облысы

ауданы

region territory, krai

region

district

ўлка

вилоят

туман

Қозоғистон – мустақил давлат. Қозоғистон Республикаси Евроосиёнинг марказида жойлашган. Мамлакат аҳолиси 18 миллиондан ортиқ.

Мамлакатнинг пойтахти Нур-Султан шаҳридир.

Биз она ўлкамизни яхши кўрамиз. Луғатдан **ўлка** сўзининг маъносини билиб олинг. Одам ўзи яшаётган мамлакат, вилоят, шаҳар ёки қишлоқни ўз ўлкаси деб атайд.

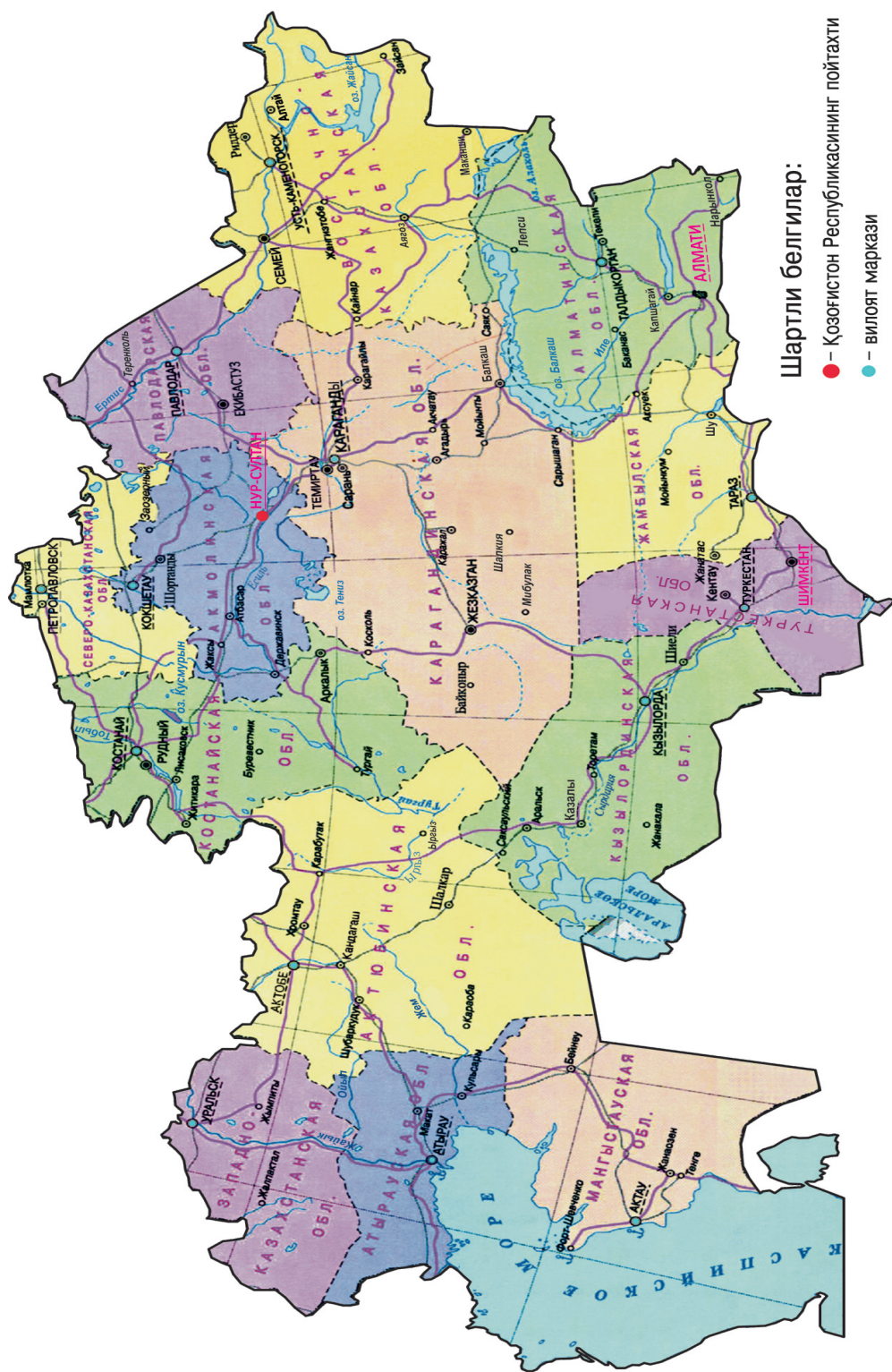
Мамлакатимизнинг маъмурий-ҳудудий харитасини кўриб чиқинг.

Уни ўрганишда қандай маълумотлар олиш мумкин?

Мамлакатимиз ҳудуди қандай бирликларга бўлинган?

Бу ҳудудий бирликларни айтинг, харитадан кўрсатинг.

Қозғоғистон Республикасининг маъмурий-хўдудий харитаси

Шартли белгилар:

- – Қозғоғистон Республикасининг пойтахти
- – вилоят маркази

Бизнинг мамлакатимиз 17та маъмурий-ҳудудий бирликка бўлинади. Булар 14та вилоят ва 3та республика аҳамиятидаги шаҳарлар – Нур-Султан, Алмати ва Шимкент.

2018 йилда Шимкент аҳолисининг нуфуси 1 миллионга етди. Шимкент республика аҳамиятидаги учинчи шаҳар бўлди. Вилоят маркази Туркистон шаҳрига кўчирилди. Харитада Туркистон вилояти пайдо бўлди.

Нима деб ўйлайсиз, Туркистон шаҳри нима сабабдан вилоят маркази бўлди?

Маъмурий-ҳудудий харитадан мамлакатимиз пойтахтини топиб кўрсатинг. Нур-Султан шаҳри ҳақида нима билишингизни айтиб беринг.

Республика аҳамиятидаги шаҳарлар

Қозоғистон пойтахти – *Нур-Султан*

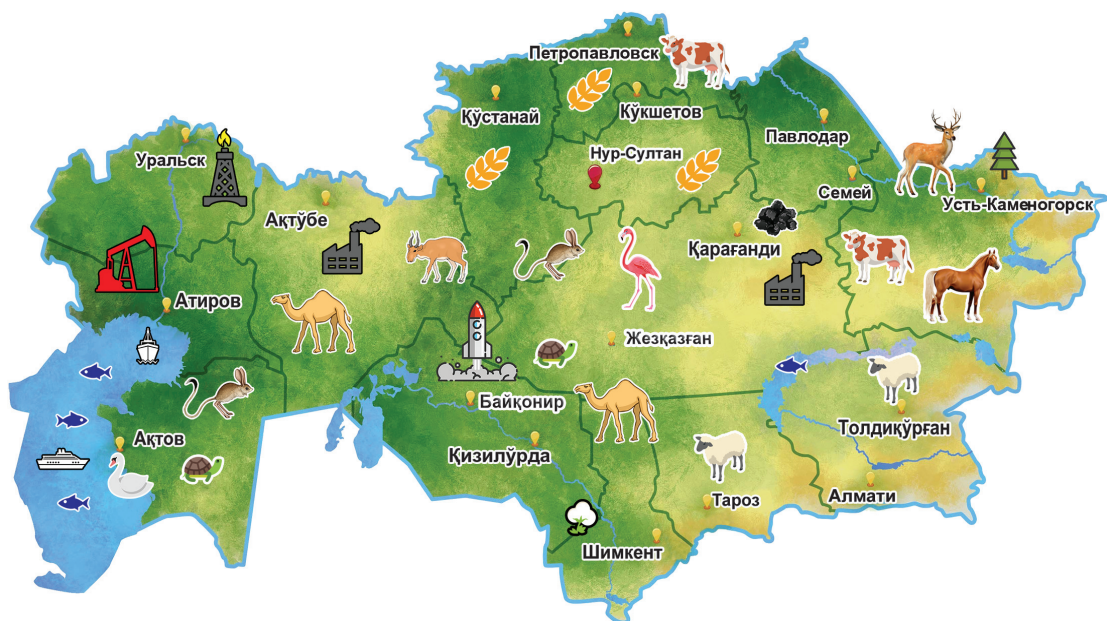
Алмати

Шимкент

Харитадан ўзингиз яшаётган вилоятни топинг. Қайси шаҳар вилоятингизнинг маъмурий маркази ҳисобланади? Ўлкангизнинг вилоят маркази тўғрисида нимани ҳикоя қилиб бера оласиз? Сиз яшаётган вилоят бошқа қайси вилоятлар билан чегарадош?

Суратни диққат билан ўрганинг ва Қозоғистоннинг турли вилоятлари нимаси билан машҳурлигини ҳикоя қилинг. Ўйлаб кўринг, вилоят янада майдароқ маъмурий-ҳудудий бирликка бўлина оладими?

Ўз навбатида ҳар бир вилоят ўзининг яна майдароқ маъмурий-ҳудудий бирлигига – **туманларга** бўлинади.

Ўзингиз яшаётган вилоят харитасини ўрганинг. Унинг таркибига қайси туманлар киришини айтиб беринг. Улар нимаси билан танилганлигини билиб олинг.

Мамлакатимиз қандай ҳудудий бирликларга бўлинади? Улар қандай номланади? Қозоғистон Республикасининг вилоятларини айтинг. Сиз яшаётган вилоятнинг ўзига хосликларини билиб олинг. Бу ҳақдаги маълумотларни қайси манбалардан олишингиз мумкин?

2 дарс

Ўлкамнинг саноати қишлоқ хўжалиги

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– иқтисодий фаолият субъектлари нима эканлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– ўлкамизнинг иқтисодий фаолият субъектларига таъриф беришни.

промышленность

сельское хозяйство

экономика

өнеркәсіп

ауыл шаруашылығы

экономика

industry

agriculture

economy

саноат

қишлоқ хўжалиги

иқтисод

Одамлар барча вилоятлар ҳудудида меҳнат қиладилар, хўжалик фаолияти билан шуғулланадилар.

Меҳнат, хўжалик фаолияти сўзларининг маънолари қандай?

Қандай ўйлайсиз, меҳнатнинг муҳимлиги нимадан иборат?

Бизнинг мамлакатимизда хўжалик фаолияти билан йирик ва майда корхоналар, завод ва фабрикалар шуғулланади, уларни яна **иқтисодий фаолият субъектлари** деб ҳам аташади.

Иқтисод – бу мамлакатнинг хўжалик фаолияти.

Иқтисодий фаолиятнинг асосий кўринишларига **саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат соҳаси** киради.

Бу атамалар нимани англатишини гуруҳларда муҳокама қилинг.

Ўйланг ва жавоб беринг, бу таърифлар иқтисоднинг қайси кўринишларини тавсифлайди.

Деҳқончилик, далачилик, чорвачилик, ўрмончилик соҳа-
сидаги хўжалик фаолияти – бу...

Хом ашёни қайта ишлаш ва ер ости бойликларига ишлов бе-
риш билан шуғулланадиган фабрика, завод, корхоналар – бу...

Расмларни кўриб чиқинг. Бу корхоналар хўжалик фаолиятининг қайси турларига киришини тушунтиринг.

**Йирик қорамол
фермаси**

**Атирау нефтни
қайта ишлаш заводи**

**Шимкент
пайпоқ фабрикаси**

Республикамиз ер остининг бой хазиналаридан фойдали қазилмаларни қазиб олиш саноатнинг муҳим соҳаси ҳисобланади.

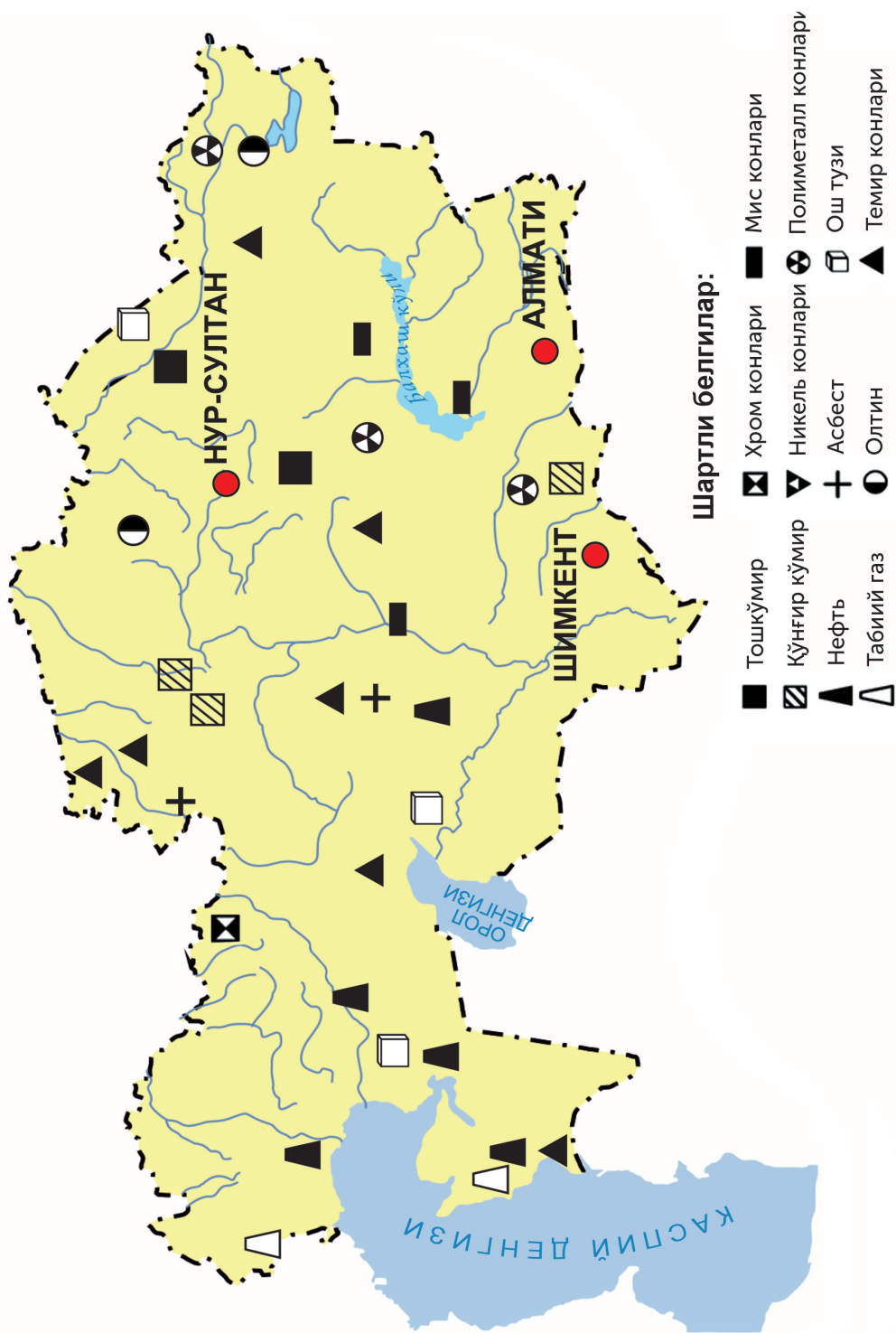

Қандай ер ости бойликларини биласиз? Уларнинг шартли белгиларини кўриб чиқинг. Уларни қазиб чиқариш Қозоғистоннинг қайси қисмида жойлашган? Бу ерларни “Қозоғистон республикасининг фойдали қазилмалари” (14-бетга қаранг) харитасидан топинг.

Мамлакатимиз фойдали қазилмаларга жуда бой, лекин уларнинг Ер остидаги захиралари чекланган. Шунинг учун ер ости бойликларидан эҳтиётлик билан ва тежаб-тергаб фойдаланиш керак!

Қозоғистон республикасининг фойдали қазилмалари

Кластерни диққат билан ўрганинг. Мамлакатимиз корхоналари қандай иқтисодий фаолият билан шуғулланаётганлигини ўйланг. Мисоллар келтиринг.

Ҳар бир хўжалик фаолиятининг ўзига хос хусусияти бор. Қишлоқ хўжалиги учун ер-сув, қулай табиий шароит керак. Саноатнинг ривожланиши учун хом ашё, фойдали қазилмалар зарур. Лекин бирорта хўжалик фаолияти одамсиз ишлай олмайди. Бу фикрни исботланг.

Агар табиий ресурслар тугаб қолса, одам хўжалик фаолиятини қандай олиб бориши ҳақида ўйланг.

Иқтисоднинг асосий вазифаси – чекланган миқдордаги ресурсларнинг одамларга энг яхши даражада хизмат қилиши учун нима қилиш зарурлигини тушунишидир.

Синфдошларингиз ва ўқитувчингиз билан иқтисод нима сабабдан бундай вазифа қўяётганлигини муҳокама қилинг.

“Вилоятимиздаги корхоналарнинг хўжалик фаолияти” мавзусида ҳикоя тайёрланг.

Бу маълумотни қайси манбадан олишингиз мумкин?

1. Уйда катталардан фойдали қазилмалар ёки уларнинг қайта ишланган маҳсулотларининг қайсиларидан фойдаланишларини сўранг. Улардан нима мақсадда фойдаланишларини билиб олинг.

2. Йил сайин мамлакатимизнинг ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар дўкон пештахталарида кўпайиб бормоқда. Қозоғистонда ишлаб чиқарилган озиқ-овқат маҳсулотларининг 5 – 10 тадан иборат рўйхатини тузиб чиқинг. Ишлаб чиқарувчи фирманинг номини кўрсатиш ёдингиздан чиқмасин.

Табиат ва одамнинг хўжалик фаолияти

ТАКРОРЛАЙМИЗ:

– табиий шароитлар
нима эканлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– инсон хўжалик фаолиятининг табиий шароитларга боғлиқлигини топишни.

природные условия

хозяйственная деятельность

табиғи жағдайлар

шаруашылық қызмет

natural conditions

economic activity

табиий шароитлар

хўжалик фаолияти

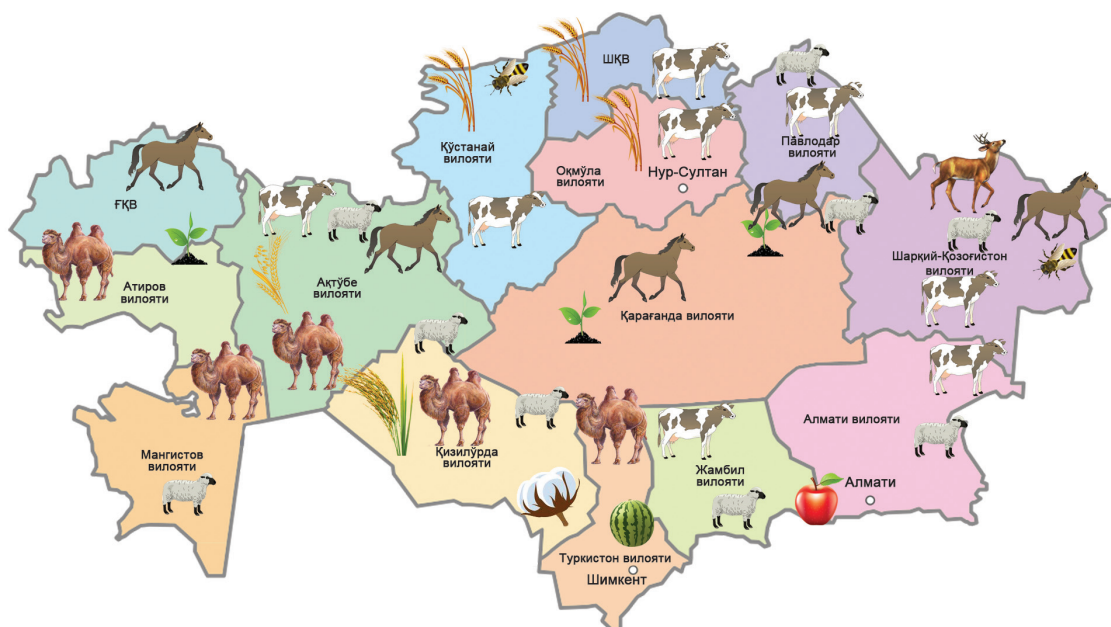
Биз аввалги дарсда Қозоғистон ҳудудида иқтисодий фаолиятнинг қайси турлари билан шуғулланилаётганлигини билиб олгандик, вилоятимиздаги хўжалик фаолияти ҳақида ҳикоя тайёрлаган эдик.

“Қозоғистонда қишлоқ хўжалиги” харитасини диққат билан кўриб чиқинг ва саволларга жавоб беринг:

- Қозоғистоннинг қайси вилоятларида гуруч етиштириш, пахтачилик, полизчилик билан шуғулланилади?
- Нима сабабдан қишлоқ хўжалигининг бу турлари билан Қозоғистоннинг бошқа вилоятларида шуғулланилмайди?
- Нима сабабдан Қозоғистоннинг тоғли ҳудудларида дон экинлари етиштирилмайди?
- Харитадаги гўшт-сут маҳсулоти олинадиган чорвачилик билан шуғулланиладиган ерларни ўрганинг. Одамнинг хўжалик фаолияти турлари табиий шароитларга боғлиқлиги ҳақида хулоса чиқаринг.
- Хўжалик фаолиятининг айниқса қайси турлари учун табиий шароитларнинг аҳамияти катта?

Қозоғистонда қишлоқ хўжалиги

Шартли белгилар:

Қўшимча маълумотлар манбаидан қандай экинлар ғаллачиликка оид эканлигини билиб олинг.

Қозоғистонда мўътадил иқлим минтақасига хос ғалла экинларининг деярли барча турлари етиштирилади, лекин асосий ғалла экини буғдой ҳисобланади. Сирдарё, Или дарёларининг қуйиси ва Қоратол водийсининг суғориладиган ерларида гуруч етиштирилади.

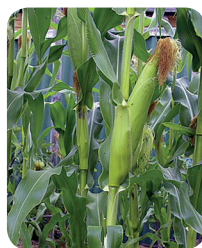
Буғдой

Гуруч

Тариқ

Маккажўхори

Шарқий ва Шимоли-Ғарбий, Марказий Қозоғистоннинг баъзи туманларида, Шимолий Қозоғистонда табиий шароитлар нафақат, буғдой, сули, арпа ва бошқа шу каби экинлар етиштириш учун, балки сабзавотчилик, полизчилик ривожини учун ҳам жуда қулайдир.

Қозоғистоннинг жануби ва жануби-шарқида пахта, қанд лавлаги етиштирилади. Шу ернинг ўзида боғдорчилик ва узумчилик ҳам ривожланган.

Мамлакатимизнинг барча қишлоқ хўжалик ерларининг тўртдан уч қисмини чорва яйловлари эгаллайди. Шунинг учун чорвачилик – мамлакатимиз хўжалик фаолиятининг анъанавий ва етакчи соҳаларидан бири ҳисобланади.

18-бетда берилган “Қозоғистонда қишлоқ хўжалиги” харитасини ўрганиб, чорвачилик соҳаларини айтинг.

Мамлакатимиздаги чорвадорликнинг етакчи соҳаси – бу қўйчиликдир. У кўпроқ республиканинг жанубида, ғарбида ва шарқида, Шарқий Қозоғистон, Ақмола, Туркистон ва қатор бошқа вилоятларда, яйловлар учун қулай табиий шароитлар мавжуд ерларда, ривожланган. Тушунтириш, нима сабабдан?

Қорақўл қўйлари

Едилбаев насли қўй

Мораллар

Шарқий Қозоғистонда майин жунли қўйлар насли етиштирилади, қоракўлчилик ривожланыпти. Шимолда йирик қорамолларни кўпайтириш, жанубий туманларда – туячилик, Рудали Олтойда – моролчилик кенг ёйилган.

Савол бермоқчиман

Синфдошларингиз билан жуфтликда ишлаб, матнга содда ва мураккаб саволлар тузинг.

Саволларингизни қўшни ўқувчилар жуфтлигига беринг.

Гуруҳларда ишлаб, “Қозоғистон Республикасида инсоннинг хўжалик фаолияти” мавзусида фотоальбом тузинг. Тақдимот пайтида хўжалик фаолиятининг турлари табиий шароитларга боғлиқлигини исботланг, харитадан фойдаланинг.

II. ҚАДРИЯТЛАР

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- жамият ҳаётида оиланинг аҳамияти ҳақида гаплашамиз;
- ҳар бир оила аъзосининг оилада тутган ўрнини таҳлил қиламиз;
- оилавий бюджет қандай юзага келишини ўрганамиз;
- мактабда ўз-ўзини бошқариш ҳақида билиб оламиз;
- йўлбошчининг сифатини аниқлашни ўрганамиз.

4

дарс

Жамият ҳаётида оила

ИСБОТЛАЙМИЗ:

– оиланинг жамият ҳаётида тутган ўрнини.

ЎРГАНАМИЗ:

– ҳар бир оила аъзосининг оилада тутган ўрнини таҳлил қилишни.

семья

отбасы

family

оила

общество

қоғам

society

жамият

Биз дарсларимизда инсон жамиятсиз алоҳида яшай олмаслигини бир неча марта эслатиб ўтдик. Одатда жамият деганда қандайдир белгилари билан бирлашган одамлар тушунилади. Лекин биз ҳаммамиз жамият аъзоси бўлишимиздан ташқари, биз яна алоҳида гуруҳлар бўлиб ҳам яшаймиз. Булар оилалардир.

Гуруҳда ишлаб, “оила” сўзига таъриф беринг.

Мулоҳаза юритишни ўрганамиз

Одамлар нима учун оила қуришади?
Бир-бирларига нисбатан оила аъзолари қандай аталади?
Оиланинг битта аъзоси турли оилавий ролларни ўйнай оладими? Мисоллар келтиринг.

Оилани, одатда, ота-она, бобо ва буви ҳамда болалар ташкил қилади. Баъзан оилалар кўп ёки кам аъзолардан иборат бўлади.

Ҳар бир оила бир нечта вазифани бажаради: биргаликда ҳўжалик юритиш, молиявий, жисмоний, ақлий куч ва имкониятларни бирлаштириш.

Оила аъзоларининг ўз кучларини бирлаштириши ёрдамида ҳўжалик масалаларини қандай ҳал қилишларига мисоллар келтиринг.

Якка-якка яшагандан кўра биргаликда осонроқ, арзонроқ ва қулайроқ бўлишини исботланг. Мисоллар келтиринг.

Оилангизда оила аъзоларининг ақлий имкониятлари қандай бирлаштирилишини айтиб беринг. Оилавий кенгашда муаммоларни ҳар томонлама биргаликда кўриб чиқиш, масалага энг мақбул ечим топиш мумкинлигини исботланг.

Кластер ўқиймиз

Кластерни диққат билан ўқинг, оилада ота-онанинг ўрни ҳақида хулоса чиқаринг.

Ўз ҳаётий тажрибангизга асосланиб, болаларнинг оиладаги ўрни ҳақида кластер тузинг.

Ҳар бир оила ўз қонунига кўра яшайди. Бу қонунлар оила яшаётган жамиятга боғлиқ. Шу билан бир қаторда таъкидлаш мумкинки, оила – жамиятнинг мустақил бир бўлагидир.

Оила аъзоларининг вазифавий ўрни

Гуруҳда ишлаб, ҳаётӣ тажрибангиздан фойдаланиб, оиладаги ҳаёт қондасини тузинг. Жамият нима эканлигини эсланг.

Хулосани шакллантирамиз

Ўқинг. Жамият ҳаётида оиланинг ўрни ҳақида хулоса чиқаринг.

Инсон болалигида оиласида нима ўрганган бўлса, унинг бутун ҳаёти давомида сақланиб қолади. Болалар айнан оиласида ҳаётининг кўп қисмини ўтказади. Бола учун оилада энг яқинларидан – онаси, отаси, бувиси, бобоси, ака-укаси, опа-синглисидан бошқа ҳеч ким уни яхши кўролмайди ва уларчалик ғамхўрлик қилолмайди. Бола оилада дастлабки ҳаётӣ тажрибага эга бўлади, биринчи кузатувларини ўтказади ва жамоат қоидаларига риоя қилишни ўрганади. “Эке кўрген – оқ жонар, шеше кўрген – тон пішер,” – дейилади қозоқ халқ мақолида.

Мақолнинг маъносини тушунтиринг. Ота-онангиз ва оиланинг катта аъзоларидан нималарни ўрганаётганингизни айтиб беринг. Жамиятдаги ҳаётга ота-онангиз сизни қандай тайёрлашяпти?

Бизнинг оилавий бюджетимиз

ЎРГАНАМИЗ:

– оилавий бюджетнинг даромад ва харажатларини таҳлил қилишни.

БАЖАРА ОЛАМИЗ:

– оилавий бюджетни қулайлаштириш йўллари таклиф қилишни.

доход

расход

оптимизация

бюджет

табыс

шығысы

оңтайландыру

бюджет

income

consumption

optimization

budget

даромад

харажат

қулайлаштириш

бюджет

Аввалги дарсда биз ҳар бир оила бир нечта вазифани бажаришни: биргаликда хўжалик юритиш, молиявий, жисмоний, ақлий куч ва имкониятларни бирлаштириши ҳақида айтиб ўтган эдик. Оила ҳаётида оила бюджетни юритмасликнинг иложи йўқ.

Оилавий бюджет нима эканлигини эсланг (3-синф материалларидан).

Оилавий бюджет – одатда жадвал кўринишида оиланинг бир ойга мўлжалланган пуллик даромад ва харажатларининг таҳлилидир, оилавий харажат ва даромаднинг баланси.

Ўзимиз аниқлаймиз

Оилавий бюджетнинг даромад қисми қандай юзага келади? Оилавий бюджетнинг пуллари нимага сарфланади?

Режалаштирилган

ДАРОМАД

Ўзгарувчан

Маош

Мукофот

Стипендия

Ютуқ

Нафақа

Бошқа даромадлар

(депозит бўйича фоизлар,
тадбиркорлик фаолияти
ва ҳоказо)

Режалаштирилган

ХАРАЖАТ

Ўзгарувчан

Озиқ-овқат
маҳсулотлари

Дори-дармонлар

Коммунал
хизматлар

Жарималар

Кундалик
харажатлар

Шошинч
майда таъмир

Оилавий бюджетни таҳлил қиламиз

Абдуллалар оиласининг бир ойлик оилавий бюджети жадвалида берилганларни ўқинг. Оиланинг даромад қисми нималардан юзага келган? Оилавий бюджетнинг умумий тушуми қанча? Оилавий бюджетнинг пуллари қандай сарфланган? Оилавий бюджетда иқтисод борми ва у қанча?

Бюджетнинг даромад қисми	Тенге
Отанинг даромади	120 000
Онанинг даромади	70 000
Ўғилнинг стипендияси	22 000
Бувининг нафақаси	50 000
Даромадларнинг умумийси:	262 000

Бюджетнинг харажат қисми	Тенге
Коммунал тўловлар	25 000
Озиқ-овқат маҳсулотлари	100 000
Боғча учун тўлов	30 000
Кредит	40 000
Кийим-кечак	30 000
Автомобиль учун бензин	15 000
Кўнгил очиш	15 000
Жами	255 000

Саволларга жавоб беринг:

- Ҳисоблаб чиқинг, Абдуллалар оиласининг бюджетида пул ортиб қолдими?
- Нима деб ўйлайсиз, иқтисод қилинган пуллардан қандай фойдаланилади?
- Агар бюджет танқислиги (пул етишмовчилиги) бўлса, оила нима қилиши керак?
- Гуруҳда ишлаб, оилавий бюджет харажатларини қулайлаштиришнинг мумкин бўлган йўллари таклиф қилинг.

Қуйидаги саволлар бўйича ота-онангиздан интервью олинг:

1. Сиз оилавий пулларнинг ҳисобини олиб борасизми?
2. Иқтисод қилинган пуллар қандай сарфланади?
3. Оилавий бюджет қай тарзда қулайлаштирилади?

6 дарс

Мактаб ўзини ўзи бошқаруви

ТАКРОРЛАЙМИЗ:

– ўз-ўзини бошқариш нима эканлигини.

ТУШУНТИРАМИЗ:

– мактаб ўз-ўзини бошқариш таркибига кириш йўллари.

самоуправление

мектеп өзін-өзі басқару

self-management

ўзини ўзи бошқариш

Жамоа нима? Жамоани ким бошқаради?

Ўзини ўзи бошқариш нима?

Ўқувчининг ўзини ўзи бошқариши ҳақида гапиринг.

Синф ҳаётидан мисоллар келтиринг.

Ўзини ўзи бошқаришда ўқитувчининг ўрни қандай?

Синфингизни мустақил дейиш мумкинми? Нима учун?

Ўқиймиз, ўрганамиз

Ўқувчи Абдулланинг ўзи ўқиётган мактаб жамоасининг ҳаёти ҳақидаги ҳикоясини ўқинг.

Мактаб – бу жамиятнинг кичик модели. Мен катта бўлганда ҳаракатчан одам бўлиш муҳим деб ўйлайман ва худди ўша катта ёшдаги ҳаётга тайёр-гарликни мактабда бошлаш яхшироқ. Биз ҳозирдан мустақил ва ҳаракатчан бўлишни ўрганяпмиз. Лекин синф мажлислари ва дарсларга қатнашиш билангина ундай одам бўлишнинг иложи йўқ. Бу фақатгина мактаб ҳаёти жараёнидагина амалга ошиши мумкин!

Бизнинг мактабимизда мактаб ўзини ўзи бошқариш тизими амал қилади. Бу дегани, ўқувчилар мактаб ҳаётидаги энг муҳим масалаларни ўзлари ҳал қилишади. Бунинг учун ўзини ўзи бошқариш органи – **мактаб кенгаши** сайланган. Агар ўқувчида қандайдир муаммо пайдо бўлган бўлса, мактаб кенгаши бу ҳақда директорга хабар беради. Ўз навбатида директор мактаб

ҳаётини уюштириш учун зарур шарт-шароитларни яратади. Болалар бўш вақтларида нима биландир шуғулланмоқчи бўлишса, масалан, спорт байрами ўтказмоқчи бўлишса, мактаб кенгаши ҳаммасини ўзлари ташкил қилишлари учун ёрдам беради.

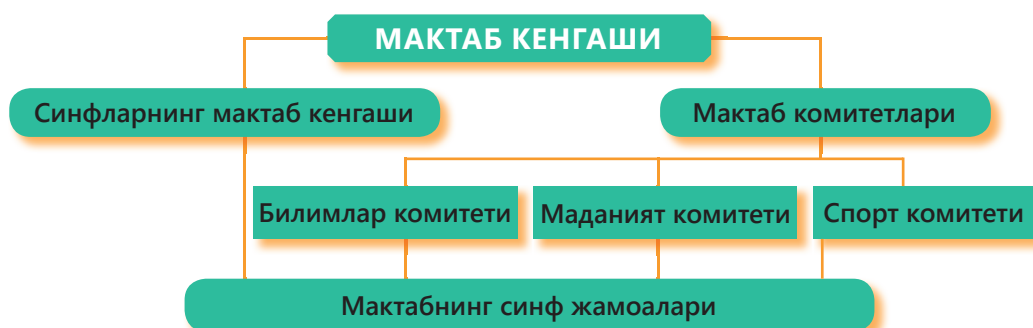

Нима сабабдан Абдулла мактаб – жамиятнинг кичик модели деб таъкидлаяпти?

Ҳали мактаб ўқувчиси бўла туриб, ҳаракатчан ва мустақил бўлишни ўрганиш қанчалик муҳим?

Абдулланинг мактабида ўқувчилар муаммоси қандай ҳал қилинади?

Мактаб ўзини ўзи бошқариш модели

Абдулла ўқиётган мактаб ўзини ўзи бошқариш чизмасини кўриб чиқинг.

Ўзини ўзи бошқариш раҳбарлигида қайси ташкилот турибди? Нима деб ўйлайсиз, мактаб кенгаши таркибига кимлар киради? Мактаб кенгаши қайси ташкилотлар томонидан бошқарилади? Сизнинг мактабингизда мактаб ўзини ўзи бошқариш қандай амалга оширилади?

Бу саволга қандай жавоб топиш мумкин?

Нима деб ўйлайсиз, ҳамма мактабда мактаб ўзини ўзи бошқаришнинг битта модели ишлайди деб тасдиқлаш мумкинми?

Қандай қилиб мактаб кенгаши аъзоси бўлиш мумкин?

Агар сиз ўз мактабингизни бошқара олсангиз, унда нималарни ўзгартирган бўлардингиз?

Танишларингиз, синфдошларингиз, ота-онангиз, ўқитувчилардан улар мактаб ҳаётида қандай ўзгаришларни таклиф қилишлари мумкинлигини сўраб билинг.

7 дарс

Йўлбошчи қандай бўлиши керак?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– йўлбошчи кимлигини.

АНИҚЛАЙМИЗ:

– йўлбошчининг шахсий сифатларини.

лидер

көшбасшысы

leader

йўлбошчи

Аввалги дарсларда биз синфда ўзини ўзи бошқариш мавзусини такрорладик, мактабда ўзини ўзи бошқариш ҳақида гаплашдик.

Ҳар битта ўқувчи мактаб кенгаши аъзоси бўла оладими? Нима учун?

Гуруҳ ёки кенгаш ишида қатнашаётган ўқувчи маълум ўринни эгаллайди. Ҳар хил гуруҳда у турлича бўлиши мумкин. Кимдир юқорироқ, кимдир қуйироқ ўринни эгаллайди. Баъзи одамларга қулоқ солишади, улар айтган вазифаларни бажаришади, баъзиларга эса эътибор беришмайди. Гуруҳларда маълум бир **йўлбошчи** бўлиши одат тусига кирганлиги учун бу нарса рўй беради.

Жуфтликда ишлаб, “Йўлбошчи ким?” деган саволга жавоб беринг. Жавобингизни синф билан муҳокама қилинг, умумий таъриф беринг.

Сиз қачондир кузатганмисиз, айнан бир одамнинг ўзи турли гуруҳларда бўлганда ўзини турлича тутати.

Масалан, Азиза уйда, ўз дўстлари даврасида йўлбошчилик қилади, тенгдошлари орасида болалар ўйинларини ташкил қилади. Унинг ташаббуси билан болалар кичкинтойлар ва ота-оналар учун эртақлар қўйишади. Синфда бу қиз ўзини жуда тортинчоқлик билан тутати. Бу вазият доимий эмас ва вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин.

Нима деб ўйлайсиз, Азизани йўлбошчи дейиш мумкинми? Нима учун?

Нима сабабдан қиз турли гуруҳларда ўзини турлича тутади? Азиза ўйинлар уюштираётганида ва томошабинлар олдида чиқишга тайёрланаётганида, қандай хислатларга эга бўлади? Сизнинг назарингизда йўлбошчи қандай фазилатларга эга бўлиши керак? Нима учун? Ҳаётий тажрибангиздан мисоллар келтиринг.

Кластер тузамиз

Жуфтликда ишлаб, “Йўлбошчининг фазилатлари” кластерини тузинг.

Йўлбошчининг портретини тузинг, у эга бўлиши шарт бўлган бешта фазилатни ёзинг.

Синфдошларингиз билан кластерингизни муҳокама қилинг. Таққосланг. Фарқлари борми? Нима учун? Кластерингиз ҳолисона бўлганлигини исботланг.

Синфда муҳокама қиламиз

Синфда муҳокама қилинг. Ҳамма ҳам йўлбошчи бўла оладими? Кимлар йўлбошчи бўла олади? Синфдаги уюшқоқлик ва тартиб йўлбошчига ёрдам берганлигига ҳаётий тажрибангиздан мисоллар келтиринг.

Мулоҳаза қилинг, нима учун йўлбошчининг хайрихоҳ, ҳақиқатгўй, киришимли, мулойим бўлиши муҳим? Мактабингиз ҳаётидан мисоллар келтиринг.

Киришимли ва мулойим бўлиш нимани англатади?

Фикр юритамиз

Одам йўлбошчилик фазилатларини ўзида шакллантириши мумкинми? Йўлбошчи бўлиш ҳаммага ҳам керакми? Нима учун?

Йўлбошчи гуруҳ ёки синфдаги иш учун жавобгар бўлади деб айтиш мумкинми?

Ўқувчиларнинг йўлбошчилик фазилатлари ўқувчиларнинг ўзини ўзи бошқариш ишида, мактаб кенгашида қандай ёрдам беради?

8. Топшириқлар калейдоскопи

I. Тестни бажаринг.

1. Қозоғистон ҳудуди неча вилоятга бўлинган?
А) 17;
Б) 14;
В) 12.
2. Қозоғистонда чорвачиликнинг асосий соҳалари:
А) йилқичилик;
Б) туячилик;
В) қўйчилик.
3. Хўжалик фаолияти турини танлаш... боғлиқ:
А) пул маблағига;
Б) табиий шароитга;
В) ишчиларнинг хоҳишига.
4. Сифатли мол ва хизмат олиш учун кам пул сарфлаган ҳолда харажатларни тўғри тақсимлаш:
А) иқтисод;
Б) қулайлаштириш;
В) режалаштириш.
5. Қон-қариндошларни бирлаштирувчи ижтимоий гуруҳ:
А) синф;
Б) қабила;
В) оила.
6. **Ўқувчиларнинг ўзини ўзи бошқариши – бу:**
А) бошқалар ўртасида имтиёзли ўринга эга бўлган ўқувчилар гуруҳи;
Б) ўқитувчини ишга олиш бўйича қарор қабул қиладиган бошқарув ташкилоти;

В) мактабнинг ўқув-тарбиявий жараёнини ташкил қилиш масалаларини ҳал қилишда ўқувчилар иштироки.

II. Масалани ечинг.

Оилада иккита ўқувчи бола бор. Ота ва она ишлашади, уларнинг маошлари 220 минг тенге. Коммунал хизматлар учун улар 25 минг тенге тўлашади, озиқ-овқат учун 90 минг тенге сарфлашади, йўл кирага 15 минг тенге кетади. Оиланинг бошқа эҳтиёжлари учун қанча маблағ қолади?

III. Маслаҳат берамиз.

Оилавий бюджетни иқтисод қилиш бўйича қандай маслаҳатларни таклиф қилардингиз?

IV. “Йўлбошчи қандай бўлиши керак?” мавзусида эссе ёзамиз.

V. Тескари кроссворд.

Тайёр бошқотирмага савол тузинг.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

III. МАДАНИЙ МЕРОС

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- Қозоқ халқининг келиб чиқишини муҳокама қиламиз;
- Қозоғистоннинг XX – XXI асрларда фан ва иқтисод соҳасида эришган ютуқлари билан танишамиз;
- олим Қаниш Сатпаевнинг мамлакат ривожига қўшган ҳиссасини билиб оламиз;
- тарихий музейлар нима учун зарурлигини аниқлаймиз.

Қозоқ халқининг келиб чиқиши

ЭСЛАЙМИЗ:

– қозоқ халқининг аجدод-
лари кимлар бўлганлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

- қозоқ халқининг келиб чиқишини тушунтиришни;
- саклар, хуннлар, турклар, қозоқлар ўртасидаги боғлиқликни кўрсатишни.

предок

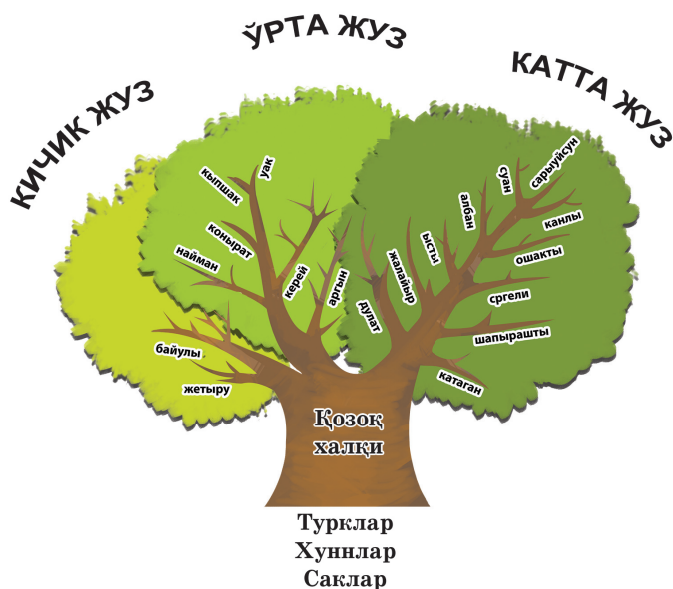
ата-баба

ancestor

аждод

Қозоқ халқининг узоқ аجدодлари бўлган халқларни айтинг. Бу халқларнинг тарихидан нималарни эслайсиз?

Биз ўтмишга қозоқ халқининг бошланиши томон саёҳатга йўл оламиз. Ўтмишда адашиб қолмаслик учун замон ва маконда мўлжал олишни билишимиз керак. Саёҳат давомида бизнинг ёрдамчиларимиз **вақт тасмаси** ва **тарихий харита** бўлади.

Вақт тасмаси билан қандай ишланади?

Кўп мамлакатларда йил ҳисоби Исо алайҳиссаломнинг туғилганидан бошлаб юритилади. Йилнинг бошланиш санаси, христианларнинг фикрича, христиан динининг асосчиси Исо Масиҳ туғилган йил деб ҳисобланади. Бу ҳодисадан кейин содир бўлган воқеалар бизнинг милодимизга тегишли. Бу вақтгача содир бўлганларни эса биз милoddан аввалги деймиз. Аср ҳисоби ва бизнинг милoddгача бўлган йиллар камайиш томонига қараб кетади. Масалан, VII асрдан кейин VI аср келади, кетидан – V аср ва ҳоказо.

Тарихда асрлар рим рақамлари, йиллар араб рақамлари ёрдамида ифодаланади.

БИЗНИНГ МИЛОДДАН АВВАЛ

БИЗНИНГ МИЛОД

X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	...	XII	...	XV	...	XXI
---	----	------	-----	----	---	----	-----	----	---	---	----	-----	----	---	----	-----	------	-----	-----	-----	----	-----	-----

A. X.

саклар

хунлар

турклар

қозоқлар

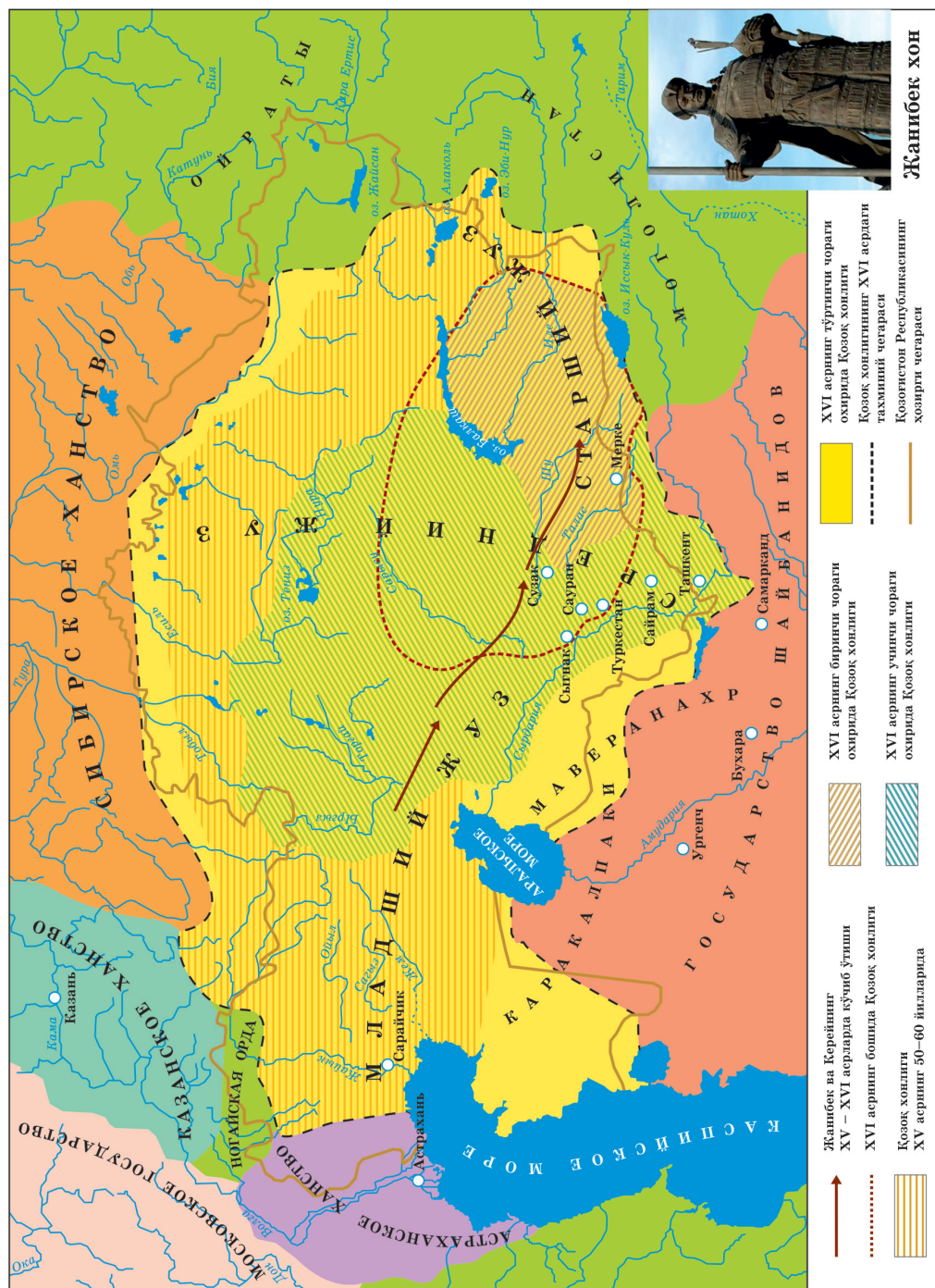
Вақт тасмаси билан ишлаймиз

Вақт тасмасига қараб қайси халқлар Қозоғистон ҳудудида бошқаларидан аввал яшаганлигини аниқланг. Саклар, хунлар қайси асрларда яшашган? Қайси асрдан бошлаб турклар Қозоғистон ҳудудига ўрнашишган?

Воқеалар қаерда содир бўлганлигини билишимиз учун биз тарихий харитага мурожаат қиламиз. (37-бет). Тушунтиринг, у нима ҳақида “ҳикоя қилиб” бера олади.

XVI – XVII асрларда Қозоқ хонлиги

Саклар, хуннлар, турклар – қозоқ халқининг узоқ аجدодларидир. Улар турли вақтларда галма-галдан бир-бири билан айнан бир ҳудудда ўрин алмашиб яшашган.

Бизнинг аجدодларимиз от минадиган ажойиб суворийлар, яхши жангчилар бўлишган. Улар кўчманчи чорвачиликни ўзлаштирганлар. Йил давомида чорвалари билан бир мавсумий яйловдан бошқасига кўчиб юришган. Аҳолининг бир қисми ўтроқ яшашган ва деҳқончилик билан шуғулланишган. Сирдарё ва Жетису бўйларида шаҳарлар барпо этилди. У ерларда моҳир ҳунармандлар ва савдогарлар яшашган.

Ота-оналар меҳнатдаги маҳоратлари, билимлари ва тажрибаларини ўз фарзандларига ўтказганлар.

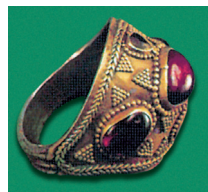
Солиштирамиз, хулоса чиқарамиз!

Халқларнинг моддий маданиятидаги ўхшашлик ҳақида фақат уларнинг машғулотлари эмас, балки санъат асарлари ҳам дарак беради. Олдингизда хунн заргарларининг ранг-баранг тасвир усулида бажарилган маҳсулотлари ва қозоқ заргарлик безаклари. Уларнинг ўртасида қандай умумийлик кўряпсиз?

*Хуннларнинг
заргарлик
безаклари*

*Колт (аёлларнинг)
осма безаги*

Узук

*Қозоқ
халқининг
заргарлик
безаклари*

Кўкрак безаги

Узук

Аждодларимизнинг либосларини кўриб чиқинг. Улардаги ўхшаш ва фарқли белгиларни топинг. Нима деб ўйлайсиз, ўхшашликка нима сабаб бўлган?

Саклар

Хуннлар

Турклар

Қозоқлар

Кўриб турибсизки, аждодларнинг анъанавий либосига кўчманчилик ҳаёти тарзи таъсир қилган. Халқ усталари либосларни шундай яратишганки, у отда юриш учун қулай бўлиши, йилнинг совуқ фаслида иситиши ва ёзда иссиқ ва оғир бўлмаслиги керак.

Саклар, хуннлар, турклар ҳамда қозоқларнинг ҳўжалиги ва маданиятини қиёсланг.

	Машғулотлари	Яшаш ҳудуди	Яшаш вақти
Саклар			
Хуннлар			
Турклар			
Қозоқлар			

Хулоса чиқаринг!

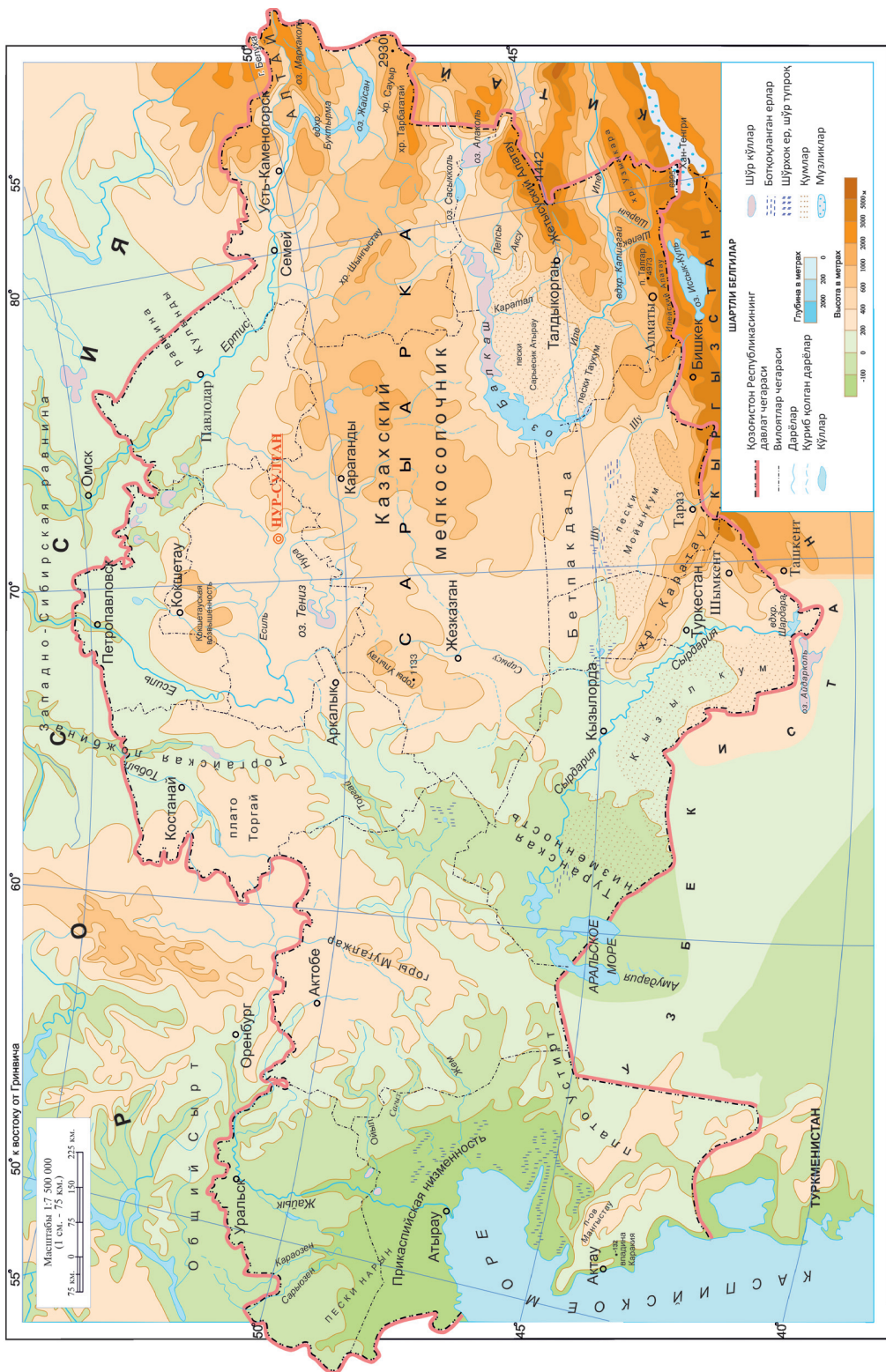

Саклар, хуннлар, турклар ва қозоқлар ўртасидаги боғлиқликни кўрсатувчи жадвал ёки расм чизишга ҳаракат қилинг.

Қадимда Қозоғистон ҳудуди бўйлаб кўпгина қабилалар ва халқлар ўтишган. Қозоғистоннинг табиий харитасидан (9-бет) фойдаланиб, нима сабабдан уларнинг йўли айнан қозоқ ерлари бўйлаб жойлашганлигини тушунтиришга ҳаракат қилинг.

Қозғистоннинг табийй харитаси

10

дарс

Қозоғистоннинг иқтисоддаги ютуқлари

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– XX – XXI асрларда Қозоғистоннинг иқтисоддаги ютуқлари ҳақида.

целина

тың жер

virgin soil

қўриқ ер

ЎРГАНАМИЗ:

– харитадан мамлакатимизнинг саноат шаҳарларини топишни.

экспорт

сыртқа шығару

export

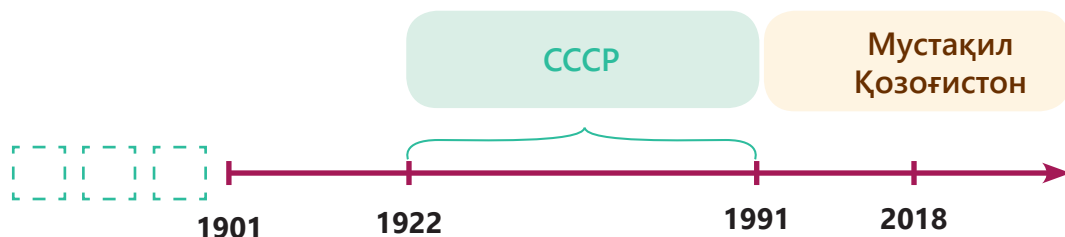
экспорт

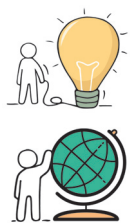
Биласизми?

XX асрда республикамиз улкан давлат – Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи таркибига кирган. СССР таркибида 15 та республика бор эди: Россия, Қозоғистон, Беларусь, Украина, Ўзбекистон ва бошқалар.

Йиллар тасмаси билан ишлаймиз

Йиллар тасмасидан СССР неча йил мавжуд бўлганлигини ҳисоблаб чиқинг. 1991 йилда қандай муҳим воқеа юз берганини эсланг.

XX асрда бизнинг мамлакатимизда заводлар, фабрикалар, темир йўллар, шахталар ва конлар қурилди. Ўша пайтдаги мамлакатимиз иқтисодиётини халқ оқини Жамбил Жабаев қандай тасвирлаганини ўқинг. Қозоғистоннинг табиий харитасидан шеърда тилга олинган объектларни топинг.

Қоратоғда қўрғошин.
Кокшатау боқади қўй.
Олтин-ла қўлларин чўзади Олтой,
Мисни мўл-кўл берар Қарсақпай...

Қарағанда қора олтинин
Поездлар тун-кун ортар.
Эмба миноралари туради мағрур
Ва қайнаб чиқади нефть шаршаралар...

Туркистон- Сибирь (Турксиб) темир йўли ётқизилди. У Ўрта Осиё ва Қозоғистонни Сибирь бирлаштирди.

1954 йилда республикаимизда қўриқ – ҳеч қачон ҳайдалмаган ерлар ўзлаштирила бошланди. Ҳозир қўриқ ерларда буғдойнинг қаттиқ навлари етиштириляпти. Бундай буғдойдан таркиби юқори даражада оқсилли ва бошқа фойдали моддалар мавжуд бўлган нон ёпилади.

А. Кастеев «Турксиб»

Қўриқ ерда ҳосил йиғиш

Катталардан сўраб, оилавий архивдан XX асрда мамлакатимиз иқтисодидаги воқеалар оилангиз ҳаётида қандай акс этганини билиб олинг. Ҳикоя тузинг.

1991 йилда Қозоғистон мустақил давлат бўлди. Ҳозирги кунда машиналар, қурилиш материаллари ишлаб чиқариладиган заводлар очилмоқда. Аввал Қозоғистонда ишлаб чиқарилмаган маҳсулотнинг 500 хилдаги янги турини чиқариш ўзлаштирилмоқда. Булар вагонлар, электровозлар, юк ташувчи ва енгил автомобиллар ва автобуслар, дори- дармон воситалари ва бошқа кўп нарсалардир.

Нур-Султан шаҳрида **“Тулпар-Тальго”** тезюрар йўловчи вагонларни ишлаб чиқарувчи завод қурилди.

Бугунги кунда завод йилига 150та вагон ишлаб чиқаряпти. Кейинги йилдан вагонларни қўшни давлатларга экспорт қилиш режалаштириляпти.

*Тезюрар поезд
“Тулпар-Тальго”*

Қозоғистон ҳудудидаги илк йирик автойиғувчи корхона **“АЗИЯ АВТО”** заводидир. Завод йилига 10 мингдан кўп автомобиль ишлаб чиқаради.

*“АЗИЯ АВТО”
заводида
(Усть- Каменогорск)
автомобиль йиғиш*

Интернет –ресурслардан фойдаланиб, Қозоғистонда маҳсулотларнинг қандай янги турларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилганлигини аниқланг. Уларни ишлаб чиқарадиган корхоналар қайси шаҳарларда жойлашган?

Қозоғистонда ва унинг ташқарисида фирмаларимизнинг кондитер, макарон, сут ва гўшт маҳсулотлари шуҳрат қозонган.

“Рахат” кондитер фабрикаси маҳсулотлари

“Султан” фирмасининг макарон маҳсулотлари

Маҳсулотлари Қозоғистон ва унинг ташқарисида машҳур бўлган кичик ватанингиз корхоналарини айтинг.

Тасаввур қилинг, сиз тадбиркор бўлдингиз. Қайси товар маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан шуғулланган бўлардингиз? Ғояларингизни таклиф қилинг ва уларни асослашга ҳаракат қилинг.

11

дарс

Қозоғистонда илм-фаннинг ривожланиши.

Олим Қаниш Сатпаев

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– Қозоғистоннинг илм-фандаги
ютуқлари ҳақида.

наука

учёный

производство

ғылым

ғалым

өндіріс

science

scientist

production

илм-фан

олим

ишлаб чиқариш

ЎРГАНАМИЗ:

– буюк фан арбоблари ҳақида
ҳикоя тузишни.

Ўйлаймиз, фикр юритамиз

Нима деб ўйлайсиз, мамлакат ҳаётида илм-фаннинг қандай аҳамияти
бор?

XX асрда мамлакатда илм-фан гуркираб авж олди. 1946 йилда Қозоғистон Фанлар академияси очилди. Олим Қаниш Сатпаев унинг биринчи президенти бўлиб сайланди.

Фан ютуқлари ишлаб чиқаришга жорий қилинди. Биология, тиббиёт, тарих, археология, тил, адабиёт, санъат, иқтисод соҳаларида илмий тадқиқотлар олиб борилди.

XXI асрда республикада илм-фанга катта аҳамият берилмоқда. Ўнлаб илмий-текшириш институтлари ишламоқда. Мамлакат хўжалиги учун техника намуналари ишлаб чиқил-япти. Фойдали ўсимликлар – буғдой, гуруч, арпанинг янги навлари яратилмоқда. Бу ўсимликлар юқори ҳосилдорлиги

ҚР (Алмати)
Миллий Фанлар академияси

билан ажралиб туради ва маҳаллий табиий шароитга яхши мослашди. Уй ҳайвонлари – от, қўйларнинг янги зотлари яратилляпти. Масалан, Қозоғистонда қўйнинг янги зоти – Қозоғистон мериноси (майин жунли қўй) яратилди. Бу зотли қўйнинг ҳар бирдан 15 кг сифатли ингичка жун қирқиб олиш мумкин. Янги мугалжар зотли отлар жуда маҳсулдор. Улар бир суткада 16 литр сут беради.

Қозоғистон мериноси

Отларнинг мугалжар зоти

*Академик
Қаниш Сатпаев*

Илм-фанга хизмат кўрсатишнинг ёрқин намунаси Қаниш Сатпаевдир (1899–1964).

Қ. Сатпаев – Жезқазған ва Марказий Қозоғистонда мис қатламлари конини очган геолог. Унинг меҳнатлари натижасида Жезқазғанда тоғ-кон металлургия заводи, Қарағанди ва Балхашда металлургия заводлари қурилди.

Қаниш Сатпаевни “фронт орқаси генерали” дейишади. Улуғ Ватан уруши йилларида у Қозоғистонда марганец қатлами конини очди. Бу танклар учун зирҳ сифатида ишлатиладиган пўлат ишлаб чиқаришни кўпайтириш имконини берди. Пўлат таркибига айнан марганецнинг қўшилиши танк зирҳларининг чидамлилиги ва мустаҳкамлигини кучайтирди.

Қ. Сатпаевнинг хизматлари мамлакатимизда юксак баҳоланган унинг номи билан кўчалар ва университетлар аталган. Коинотда “Сатпаев” сайёраси мангу айланмоқда. Унинг шарафига “сатпаевит” минерали номланган. Олимнинг 100 йиллик юбилейи муносабати билан ЮНЕСКО нинг қарорига кўра 1999 йил Қаниш Имантаевич Сатпаев йили деб эълон қилинди.

*Қ. Сатпаев номидаги
Қозоқ миллий
техника университети*

Кластер тузамиз

“Олим Қаниш Сатпаев” кластерини тузинг.

Сизнинг вилоятингизда (шаҳарда, қишлоқда) Қаниш Сатпаев номи қандай абадийлаштирилган?

Биласизми?

Қаниш Сатпаев она халқи ва она ерини жуда севган. Қаниш Сатпаевнинг Англия премьер-министри Уинстон Черчилл билан учрашувининг тарихий эпизоди маълум. Черчиллни паҳлавон келбатли қозоқ билан таништиришганда, у сўрайди:

- Ҳамма қозоқлар худди Сиз каби баландми?
- Менинг халқим мендан баландроқ, – деб камтарлик ва ўзига муносиб равишда жавоб берди Қаниш Имантаевич.

Олимнинг сўзини қандай тушунганингизни изоҳланг.

Қўшимча ресурслардан фойдаланиб, вилоятингиздаги олимларнинг номларини аниқланг. Улар илм-фаннинг қайси соҳаларида ишлаганликларини билиб олинг.

12

дарс

Тарих музейлари нима учун керак?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– тарих музейлари нима учун кераклигини қандай тушунтиришни.

ЎРГАНАМИЗ:

– ўзимизнинг музей лойиҳамизни яратишни.

музей

экспонат

экспозиция

этнография

мўражай

жəдігер

қойылым

этнография

museum

exhibit

exposition

ethnography

музей

экспонат

экспозиция

этнография

Қайси бирингиз музейда бўлгансиз? Одамлар нима учун у ерга боришади? “Музей”, “экспонат” сўзлари қандай маъноларни англатади?

Халқ донишмандлиги дейди: “Ўз тарихини билмаган одам келажакка муносиб эмас”. Музейлар ўтмишнинг маданий меросларини сақлаш учун яратилади.

Музейлар турли хил бўлади: тарихий, бадий, адабий, ўлкашунослик, техник ва бошқалар.

Суратларни кўринг ва музейлар яна қандай бўлишини тушунтиринг.

Қозоқ халқ musiқа
асбоблари музейи
(Алмати)

Замонавий санъат
музейи
(Нур-Султан)

Абай музейи
(Семей)

ҚР табиат музейи
(Алмату)

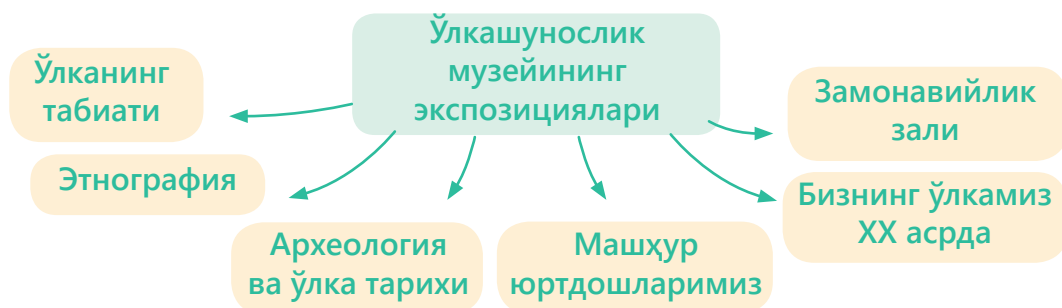

Алия Молдагулова
мемориал музейи
(Ақтобе)

Ўйинчоқлар музейи
(Қостанай)

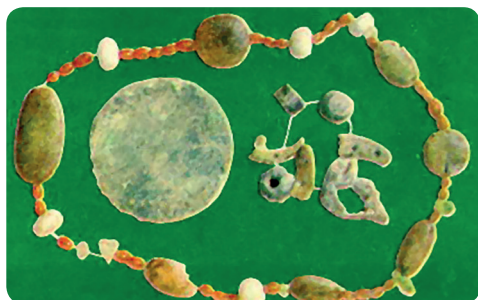
Сиз ўлкангизнинг ўтмиши ва ҳозирги куни тўғрисида кўпроқ билишни истайсизми? Унда тарих-ўлкашунослик музейига йўл оламиз. Бундай музейлар ҳар бир шаҳар ва туман марказларида бўлади. Ўлкашунослик музейида нималар ҳақида билиб олиш мумкинлигини чизмадан кўриб олинг.

Музейга бориб, ўлканинг тарихий, табиий ва маданий ривожланиши билан танишасиз. Ҳамма кўриши учун қўйилган предметлар – экспонатларни кўрасиз.

Булар узоқ ўтмишнинг археологик топилмалари: тош чопқилар, ўқ ва найзаларнинг учлари бўлиши мумкин. Экспонатлар орасида санъат ва ҳунарга оид асарлар, турмуш ва халқ маданияти буюмлари учрайди. Ёзма ҳужжатлар ва ноёб китоблар ўлкангизда содир бўлган воқеалар тўғрисида ҳикоя қилади. Сиз машҳур юрдошларингиз билан боғлиқ эсдалик предметларини кўрасиз. Юртингиз ҳозирги кунда қандай ривожланаётганини билиб оласиз.

Ҳар бир буюм бизга ўтмиш ҳақида ўз ҳолича “ҳикоя қилади”.

**Қадимги қўрғонлардан
топилган маржон
ва бронза кўзгу**

Музейнинг ҳар бир экспонатини жуда диққат билан томоша қилиш керак. Шунда сизга ўтмишнинг жумбоқлари ва тарих сирлари очилади.

Олдингизда қадимий экспонатлар:

- маржон;
- бронза кўзгу.

Бу буюмларни ўрганишда кўпроқ маълумот олиш учун уч-тўртта савол тузинг.

Қоида тузамиз

Музейда ўзини қандай тутиш керак? Жуфтликда ишлаб, музейдаги тартиб қоидасини тузинг.

Ҳар қандай музей буюмларнинг кичик коллекциясидан бошланади. Музейни уйда, мактабда, қишлоқда, шаҳарда яратиш мумкин. Бошланиши учун синф музейи лойиҳасини яратишни таклиф қиламиз.

Музей лойиҳаси устида ишлаймиз

Гуруҳларда ишлаб, музейингизга қандай экспозицияларни қўймоқчи эканлигингизни аниқлаб олинг. У ерга қандай буюмларни жойлаштирган бўлардингиз?

Экскурсия уюштирамиз

Ўзингиз яшаётган жойдаги музейга боринг ва у ҳақида режа бўйича ҳикоя тузинг.

- Музей қандай аталади?
- Қандай экспонатларни кўрдингиз?
- Музей бўйлаб экскурсияни ким ўтказади?
- Музейга бориб, қандай янгиликларни билиб олдингиз?
- Интернет ёрдамида сиз учун қизиқарли бўлган ҳар қандай музейга виртуал экскурсия қилинг.

IV. КАСБЛАР ДУНЁСИ

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- касбий байрамлар тарихини ўрганамиз;
- Қозоғистоннинг XX – XXI асрларда маданият соҳасидаги ютуқларини тушунтирамиз;
- Куляш Байсеитованинг мамлакатимиз маданиятига қўшган ҳиссасини билиб оламиз;
- спорт машғулотлари вақтида жароҳатланишнинг олдини олиш бўйича чораларни таклиф қиламиз.

13

дарс

Касбий байрамлар қандай бўлади?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– касбий байрамлар тарихини.

ЎРГАНАМИЗ:

– касбий байрамлар тарихини ижодий тасаввур қилишни.

профессия

профессиональный праздник

мамандық

кәсіби мереке

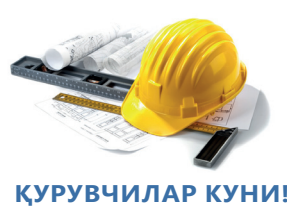
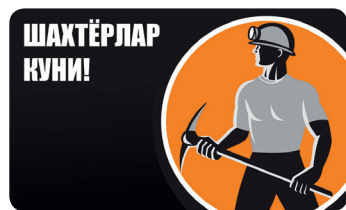
profession

professional holiday

касб

касбий байрам

Суратларни кўриб чиқинг. Нима деб ўйлайсиз, уларни нима бир-лаштиради?

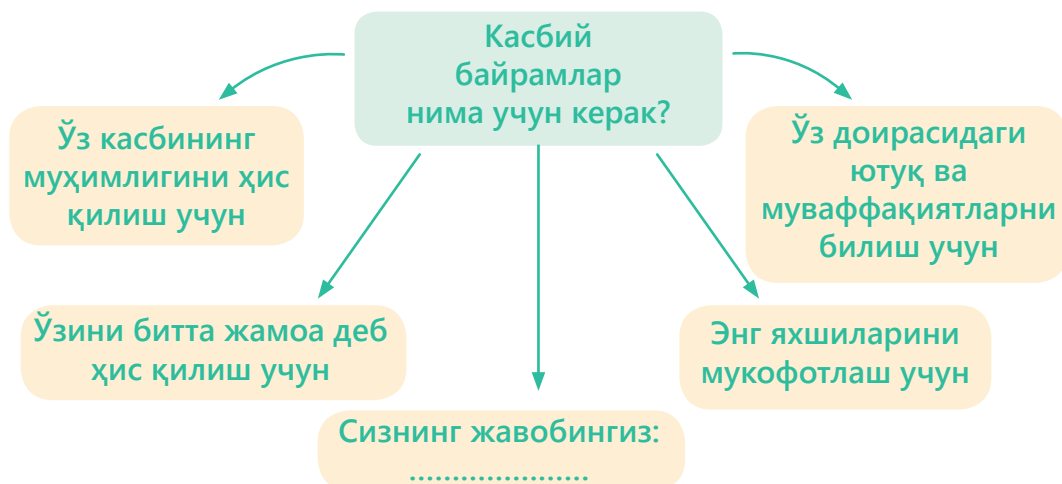
Ҳозирги кунда дунёда 50 мингдан зиёд касб-ҳунар бор. Ҳар бир касб, хоҳ у ўқитувчи, иқтисодчи, ошпаз, шифокор ёки қурувчи бўлсин, ўз ҳолича муҳим ва қизиқарли.

Ҳар қандай касб обрўли бўлиши мумкин. Ҳаммаси инсоннинг қандай ишлаётганлигига боғлиқ. Агар у ижодкорлик билан ишласа, сеvimли касбига бутун кучини берса, жамиятда ҳурмат-эътибор қозонади.

Ҳозирги кунда турли касб эгаларининг касбий байрамлари бор. Уларда мамлакат тарихи акс этади. Байрамларнинг ўзи ҳам ўз тарихига эга. Баъзи касбий байрамлар Совет Иттифоқи давридаёқ пайдо бўлган: Қурувчилар куни, Геологлар куни, Ўқитувчилар куни, Тиббиёт ходимлари куни. Бошқа байрамлар Қозоғистон мустақилликка эришганидан сўнг пайдо бўлди. Булар – Полиция куни, Экологлар куни, Миллий валюта куни.

Қозоғистонда касбий байрамлар расмий дам олиш куни ҳисобланмайди. Лекин одамлар энг ардоқли кунларини сaмимий тилаклар эшитиш ва ўзлари ҳам касбдошларини табриклаш учун орзиқиб кутадилар.

Ўйлаб кўринг, нима учун одамлар касблари билан боғлиқ байрамларни севадилар? Сиз жадвални қандай тўлдирган бўлардингиз?

Ўрганамиз, қиёслаймиз!

Ўқитувчилар кунининг пайдо бўлиши тарихини ўқинг. Қиёслаб кўринг, оилангиздаги катта авлод ўз устозларини қандай табриклашган ва сиз ҳозирги кунда ўз ўқитувчиларингизни қандай табриклайсиз. Нима сабабдан ҳамма замонларда ўқитувчининг меҳнати катта ҳурматга сазовор бўлган?

Ўқитувчилар куни тарихидан

СССР тақвимида ўқитувчиларнинг касбий байрами 1965 йилда пайдо бўлди. Байрам куни қилиб октябрнинг биринчи якшанбаси белгиланди. Шанба куни Ўқитувчилар куни арасида совет ўқувчилари дарсга қучоқ-қучоқ гуллар билан шошишган. Синфни ҳаво тўлдирилган шарлар ва деворий газеталар билан безатишган.

Ўқувчилар табрикномалар ва қўшиқ, шеърлар ва қувноқ саҳналар билан концертлар тайёрлашган. Ҳозирги ўқувчилар совет давридаги яхши анъаналарни унутмайдилар. Ўз ота-оналаридай мактабга байрам кунда гулдасталар билан келишади.

Ўзимиз аниқлаймиз

1. Савол-жавоб ўтказинг.
 - Ота-онангиз қандай касбий байрамларни нишонлашади?
 - Улар ким бўлиб ишлашади?
 - Уларнинг касби нима?
 - Улар ўз ишларини яхши кўришадими?
 - Қайси касб, айниқса, қизиқарли?
2. Мамлакатимизда нишонланадиган касбий байрамларнинг тақвимини тузинг.

Давлат ва касбий байрамларни нишонланг. Уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини топинг.

Байрамларнинг номларига қараб қайси касбдаги одамлар уларни нишонлашини аниқланг.

- Қишлоқ хўжалиги ходимлари куни;
- Маданият ва санъат ходимлари куни;
- Транспорт ходимлари куни;
- Миллий валюта куни.

Касбий байрамлардан бирига табрик хатини ўйланг. Синфда табрикномалар танловини ўтказинг.

Касбий байрамлар тарихини ўрганамиз

Нима деб ўйлайсиз, темир йўлчилар, учувчилар, электриклар, фотографлар касблари ҳамма вақтда ҳам бўлганми? Бу касбларнинг қайси техника ютуқлари билан боғлиқлигини аниқланг. Бу касблар ҳозирги кунда ҳам борми?

Ҳозирги кунда баъзи касблар ўз аҳамиятини йўқотяпти, янги касблар пайдо бўляпти. Қандай янги касбий байрамларни киритган бўлардингиз?

Биласизми?

Робототехника – келажак касби

Бир неча йил ўтади ва дунё ўзгаради. Кўпгина касблар йўқолиб кетади. Бу ишларни роботлар бажаришади. Ҳозирги кунда дунёга робототехниклар – роботлар яратадиган ва уларни бошқарадиган одамлар керак.

Сиз робототехника тўғракларида шуғулланиб, ҳозирдан роботларни яшашни ўрганишингиз мумкин. Бу машғулотларда сизга информатикани билишингиз, физика, математикани тушунишингиз керак бўлади.

14

дарс

XX – XXI асрларда Қозоғистон маданияти. Куляш Байсеитова – “қозоқ булбули”

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– Қозоғистоннинг маданият соҳасидаги ютуқлари ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– атоқли маданият арбобларининг мамлакат ривожига қўшган ҳиссаларини аниқлашни.

опера

балет

живопись

опера

балет

кескіндеме

опера

ballet

painting

опера

балет

рангтасвир

Маданият – бу одамнинг моддий ёки маънавий қадриятларни яратиш фаолиятидир.

Чизмани кўринг. Моддий ва маънавий маданиятларга мисоллар келтиринг.

Маданият

Моддий маданият:

турар жой,
кийим-кечак, қурол,
меҳнат қуроли,
безаклар, машиналар,
асбоблар

Маънавий маданият:

адабиёт, санъат,
(музыка, рассомлик
ҳайкалтарошлик,
меъморчилик,
театр кино)

XX асрда Қозоғистонда санъатнинг янги шакллари – опера ва балет пайдо бўлди.

Глоссарийдан “балет” ва “опера” сўзларининг маъноларини кўринг. Балет ва опера ўртасида қандай фарқ бор, ўхшашлиги – нимада?

Республикада биринчи Миллий қозоқ театри томоша-бинларга ўз эшиklarини ланг очди. Абай номидаги Давлат академик опера ва балет театри саҳнасида опера қўшиқчиси бекиёс тенгсиз Куляш Байсеитова ўз маҳорати билан яққол кўзга ташланди.

Таниқли балетмейстер Булат Аюханов Академик рақс театрини ташкил қилди. Бу театрнинг санъаткорлари Қозоғистоннинг бутун вилоятлари бўйлаб тез-тез гастролларга чиқиб туришади. Улар балет санъатини Ватанимизнинг барча бурчакларига тарқатишади.

Абилхан Кастеев илк қозоқ рассомларидан бири бўлган. Рассомнинг “Талас водийси”, “Яйловда” суратларини кўриб табиат гўзаллигидан завқланамиз. Абай ва Шоқаннинг ажойиб портретлари унинг мўйқаламига мансубдир.

Ҳозирги кунда рангтасвир, кино санъати, театр, адабиётда янги номлар пайдо бўлмоқда.

Интернет ресурсларидан фойдаланиб, қозоғистонлик ёш рассомлар, ёзувчилар, шоирлар, актёрларнинг номларини аниқланг. Уларнинг ижоди бўйича слайд – тақдимот тайёрланг.

Куляш Байсеитова ижоди билан танишамиз. Уни “қозоқ булбули” деб аташарди.

Булбулнинг куйлашини эшитишингизга тўғри келганми? Нима деб ўйлайсиз, нима учун Куляшни шундай аташган?

Атоқли қозоқ қўшиқчиси Куляш Байсеитова (1912 – 1957) ёрқин ҳаёт кечирди.

1933 йилда “Айман – Шолпан” мусиқий комедиясида бош роль – Айманни ўйнади. Мамлакат янги – Куляш номи билди ва халқ унга “қозоқ булбули” деган ўз “унвон”ини берди!

Бастакор Евгений Брусиловскийнинг биринчи қозоқ операси “Қиз Жибек”да у Қиз Жибек ариясини ижро этди. Айнан мана шу образи туфайли Байсеитова 1936 йилда ўтказилган

қозоқ санъати Декадасы кунларида Москвани забт этди!

Ёрқин муваффақият умумхалқ эътирофидан олиб келди – 24 ёшида Куляш СССР Халқ артисти унвонига сазовор бўлди!

Куляш Байсеитова – республиканинг биринчи қозоқ опера куйчиси. Куляш туфайли қозоқ халқи жаҳон опера классикасини ва турли мамлакатлар халқлари куйларини таниди. Унинг овози – баланд, енгил ва шаффоф – операни қозоқ халқига яқин ва тушунарли қила олди.

Г. Исмаиловнинг
«Куляш Байсеитова
Қиз Жибек ролида»
сурати

... Унинг овозидаги жарангдор тембр... қушнинг сайрашини эслатади ва Куляш Байсеитова ҳақли равишда... "қозоқ булбули" номига эга бўлди. У – нафақат қозоқ халқининг, балки бутун совет санъатининг чинакам фахридир.

*Валерия Барсова,
СССР Халқ артисти*

Қўшиқчи аёл дунёнинг кўп мамлакатларида концертлари билан иштирок этди. Куляшнинг бу чиқишлари дунёни Қозоғистоннинг бой мусиқий санъати билан таништирди.

Қозоғистонликлар буюк қўшиқчининг хотирасини ҳурмат билан ёд этишади. Нур-Султан ва Алматы кўчалари, шунингдек, Алматидаги мусиқа мактаби унинг номи билан аталган.

Маданият соҳасида кўплаб касб эгалари бўлган одамлар ишлашади. Сиз уларни айта оласизми? Синфда ким кўп ижодий касбларни айтиши бўйича ўйин-мусобақа ўтказинг.

Биз – тингловчилармиз!

XX асрда республикада шундай қўшиқчилар куйлашганки, уларнинг санъатидан фақатгина сизнинг буви ва боболарингиз эмас, балки жаҳоннинг кўпгина мамлакатларидаги томошабинлар завқ олишган. Булар Роза Багланова, Ермек Серкебаев, Алибек Днишев, Бибигуль Тулегеновалардир.

Интернет – материалларидан фойдаланиб, уларнинг энг яхши қўшиқлари билан электрон диск тайёрланг. Синф соатида улар иштирокида кичик концерт эшитинг. Бу ажойиб қўшиқчилар ижросининг жозибador овозларини тинглаганда, қандай ҳислар ва туйғуларни бошдан кечирганингизни тушунтиринг.

“Шаҳримизнинг (қишлоқ, овул) маданий муассасалари”
реклама варақасини тузинг.

15 дарс

Спорт билан шуғулланишда жароҳатланишдан қандай сақланиш керак?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– спортда жароҳатланишнинг сабаблари тўғрисида.

ИШЛАБ ЧИҚАМИЗ:

– спортда жароҳатланишнинг олдини олиш чоралари ҳақидаги варақани.

травма

травматизм

профилактика

жарақат

жарақаттанушылық

алдын алу

injury

traumatism

prevention

жароҳат

жароҳатланиш

олдини олиш

“Жароҳат” сўзини эшитганингизда, нимани тасаввур қиласиз?

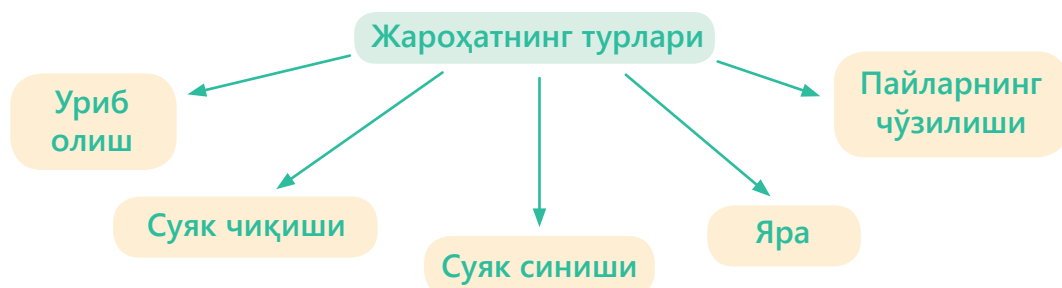
Ишлаб чиқаришда, турмушда, транспортда,
спорт машғулотида жароҳатланиш мумкин.

Расмга қараб жисмоний тарбия ва спорт машғулотида жароҳатланишнинг сабаблари нима бўлиши мумкинлигини тушунтиринг. Яна қандай сабабларни айтган бўлардингиз?

Чизма бўйича жароҳатларнинг турларини айтинг. Бу чизмани қандай тўлдирган бўлардингиз?

Қадимгилар касалликни даволашдан кўра олдини олиш яхшироқ дейишган. Жароҳатлар билан ҳам худди шундай. Савол устида ўйланамиз: ўзини улардан қандай ҳимоя қилиш керак? Жароҳатланишнинг олдини олиш бўйича чоралар ишлаб чиқамиз.

ЖАРОҲАТЛАНИШНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ ЧОРАЛАРИ

- Машғулот ва машқ пайтида тартиб ва интизомга риоя қилиш.
- Жисмоний тарбия ўқитувчиси ва мураббийнинг маслаҳат ва буйруқларига қулоқ солиш.
- Спорт билан спорт кийими ва пойафзалида, бунинг учун махсус ажратилган жойда шуғулланиш.
- Машғулотларда бир-бирига нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш.
- Спорт анжомлари билан хавфсиз фойдаланиш қоидаларини ёдда тутиш.
- Машғулот пайтида юклатилган иш ва дам олишни галма-гал амалга ошириш.
- Машғулот пайтида урилиш, итариш, зарбалардан қочиш.
- Қулаётганда қўл-оёқни йиғишни билиш, ўзини сақлаш чораларини кўра олиш.
- Спорт машқларини бажариш жараёнида бир-бирини тўғри эҳтиёт қилишни билиш.

Бу рўйхатни қандай тўлдириш мумкин?

Сизга берилган маслаҳатлар асосида “Спорт жароҳатланишига йўл йўқ!” варақасини тузинг. Ёдда тутинг, варақа қисқа ва ифодали бўлиши керак.

Ҳар ҳолда жароҳат содир бўлса, нима қилиш керак? Тажрибали шифокорнинг маслаҳатларини ўқиб чиқинг. Жуфтликда ишлаб, турли жароҳат олганда, нима мумкин, нимани қилиш мумкинмаслигини бир-бирингизга тушунтиринг.

Тажрибали шифокорнинг маслаҳатлари

Жароҳат турлари	Мумкин	Мумкин эмас
Юмшоқ тўқималар уриб олинганда	Урилган жойга совуқ нарсаси босиш.	Икки сутка давомида урилган жойга иссиқ нарсаси қўймаслик керак.
Пайлар чўзилганда	– Болдир суяги билан тоvon суягини бирлаштирувчи бўғимга муз солинган полиэтилен пакет қўйиш. – Эластик бинт билан боғлаб қўйиш.	Икки сутка давомида жароҳат жойини иситиш ва уқалаш мумкин эмас.
Суяк синганда	Суяк синганда шина қўйиш.	Қўзғалган суякни тўғирлашга ҳаракат қилиш мумкин эмас.
Суяк чиққанда	Болдир суяги билан тоvon суягини бирлаштирувчи бўғим чиққанда, таранг қилиб боғлаш.	Бўғимни мустақил тўғирлашга ҳаракат қилманг. Буни шифокор бажариши керак.
Очиқ ярада	Терига стерилланган бинтни боғлашдан аввал яра атрофига йод дамламасини суриш.	Ярани қўл билан ушлаш, ундан синиқларни олиб ташлаш, ярани боғлашда стерилланмаган матодан фойдаланиш мумкин эмас.

Жиддий жароҳатланишда жароҳатланганни тез ва эҳтиёткорлик билан энг яқин касалхонага етказишга ҳаракат қилиш керак!

Қуйидагиларни кўрсатиб, қўлланма тузинг:

- ўзингиз шуғулланаётган спорт тури;
- бу спорт турида жароҳатланишнинг олдини олиш чоралари.

Йўриқнома тайёрлаш учун қўшимча ресурслардан (Интернет, спорт адабиётлари) фойдаланинг.

16. Топшириқлар калейдоскопи

I. Тест топшириқларини бажаринг.

1. Қозоғистон Фанлар академиясининг биринчи президенти қилиб сайланган:

- А) К. Жубанов;
- В) Қ. Сатпаев;
- С) Е. Бекмаханов.

2. Она юртнинг тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи музей:

- А) геология;
- В) адабий;
- С) тарихий-ўлкашунослик.

3. Бу касбнинг вакили Темир йўлчилар кунини нишонлайди:

- А) ҳайдовчи;
- В) машинист;
- С) учувчи.

II. Бизнинг аجدодларимиз – саклар, хуннлар, турклар – Қозоғистон ҳудудида турли тарихий даврларда яшашган. Уларнинг машғулоти, либослари, ҳаёт тарзларидаги ўхшашликни нима билан изоҳлайсиз?

III. Буюмлар ва тушунчаларнинг ўзаро муносабатини аниқланг. Жадвалнинг биринчи устунига моддий маданиятга, иккинчисига эса маънавий маданиятга мансуб тушунчаларни жойлаштиринг.

Керамик идиш, афсона, темир қилич, тош дастаки сўка, солномалар тўплами, компьютер, "Қиз Жибек" операси, мақбара, халқ анъаналари ва урф-одатлари, "Амангельди" кинофильми, "Қалмақан ва Мамир" балети, халқ рақси, аёллар билагузуғи.

Топшириқ оғзаки бажарилади.

Моддий маданият	Маънавий маданият

IV. Харита билан ишлаш.

Қозоғистон харитасидан (9-бетга қаранг) фойдали қазилмалар – кўмир, нефть, мис, хром ва бошқалар қазиб олинган жой билан ёнма-ён пайдо бўлган шаҳарларни топинг. Бу шаҳарлар қандай номланади?

V. Матнни ўқинг.

Қозоғистонда тиббиёт ходимлари куни ҳар йили июнь ойининг учинчи якшанбасида нишонланади. Шу куни у Россия, Беларусь, Украинада ҳам байрам қилинади.

Айнан шу кунда тиббиёт ходимларини ҳурматлаш анъанаси совет давридаёқ 1980 йилда қабул қилинган “ Байрам ва хотира кунлари тўғрисида”ги қарорга биноан ўрнатилган.

Шифокорлик касби – жаҳондаги энг қадимийларидан бири. Ҳар биримиз ҳаётда бир марта бўлса ҳам ёрдам ва шифо сўраб докторга мурожаат қилганмиз. Ахир ҳатто инсон ҳаётининг энг аввалида – чақалоқ туғилишида – шифокорлар иштирок этишади. Биз шифокорлардан энг оғир дамларда ёрдамга келишлари ва соғлигимиз ҳамда ҳаётимизни сақлаб қолишлари учун миннатдормиз.

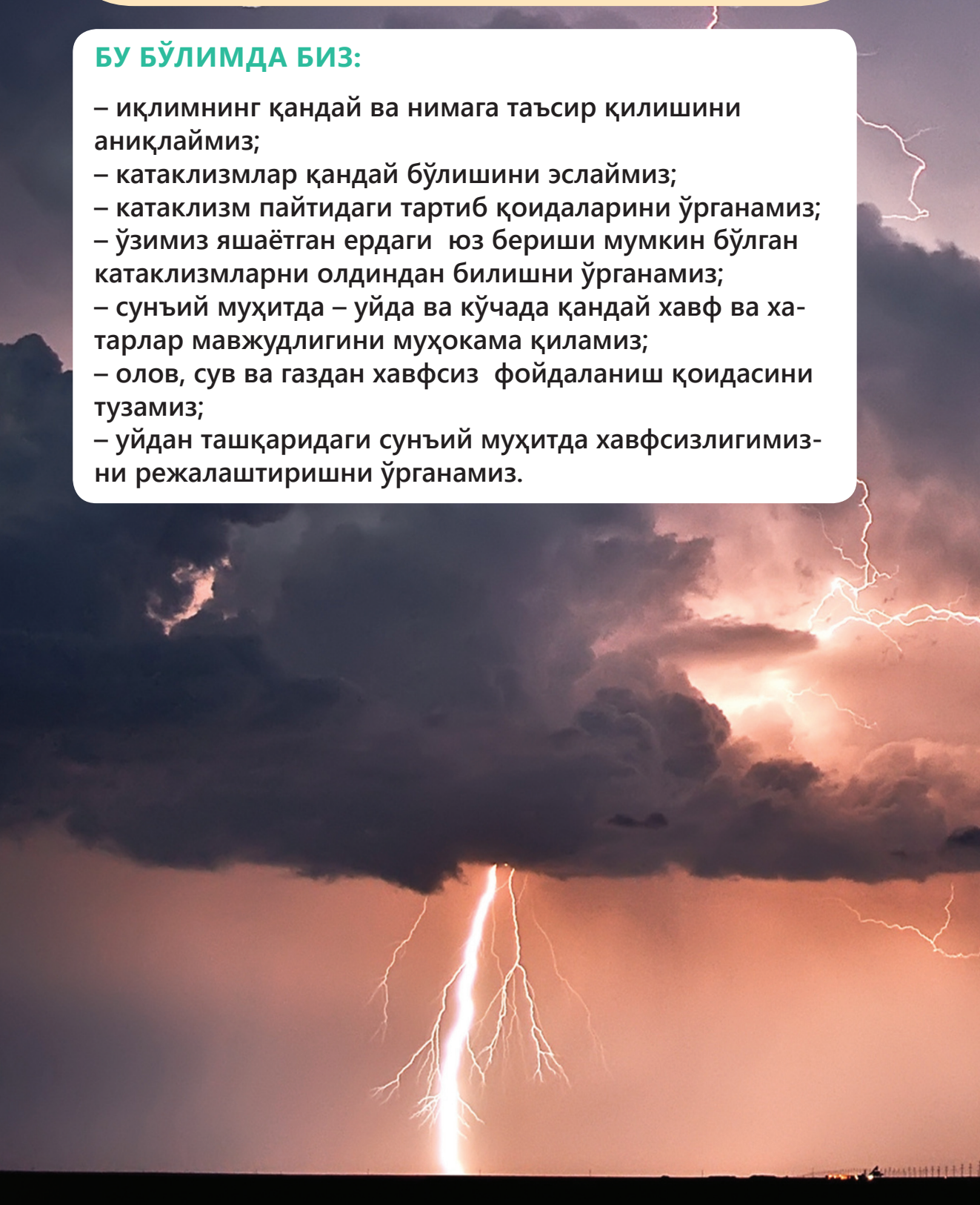
Саволларга жавоб беринг.

1. Нима сабабдан тиббиёт ходимлари куни турли республикаларда айнан бир кунда нишонланади?
2. Қайси мутахассисликдаги шифокорлар бу кунда ўз касбий байрамларини нишонлашади?

V. ТАБИИЙ ҲОДИСАЛАР

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- иқлимнинг қандай ва нимага таъсир қилишини аниқлаймиз;
- катаклизмлар қандай бўлишини эслаймиз;
- катаклизм пайтидаги тартиб қоидаларини ўрганамиз;
- ўзимиз яшаётган ердаги юз бериши мумкин бўлган катаклизмларни олдиндан билишни ўрганамиз;
- сунъий муҳитда – уйда ва кўчада қандай хавф ва хатарлар мавжудлигини муҳокама қиламиз;
- олов, сув ва газдан хавфсиз фойдаланиш қоидасини тузамиз;
- уйдан ташқаридаги сунъий муҳитда хавфсизлигимизни режалаштиришни ўрганамиз.

17

дарс

Иқлим инсониятнинг ривожланишига қандай таъсир қилади?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– иқлим қандай ва нимага таъсир қилишини.

ЎРГАНАМИЗ:

– иқлимнинг инсоният ривожига таъсирини таҳлил қилишни.

климат

погода

климат

ауа райы

climate

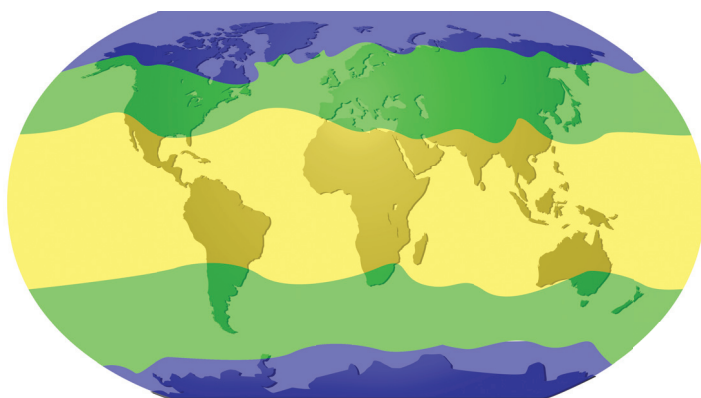
weather

иқлим

об-ҳаво

Иқлим нима? Харита асосида Ерда иқлимнинг қандай турлари бўлишини айтинг. Қозоғистон қайси иқлим минтақасида жойлашган?

Шартли белгилар:

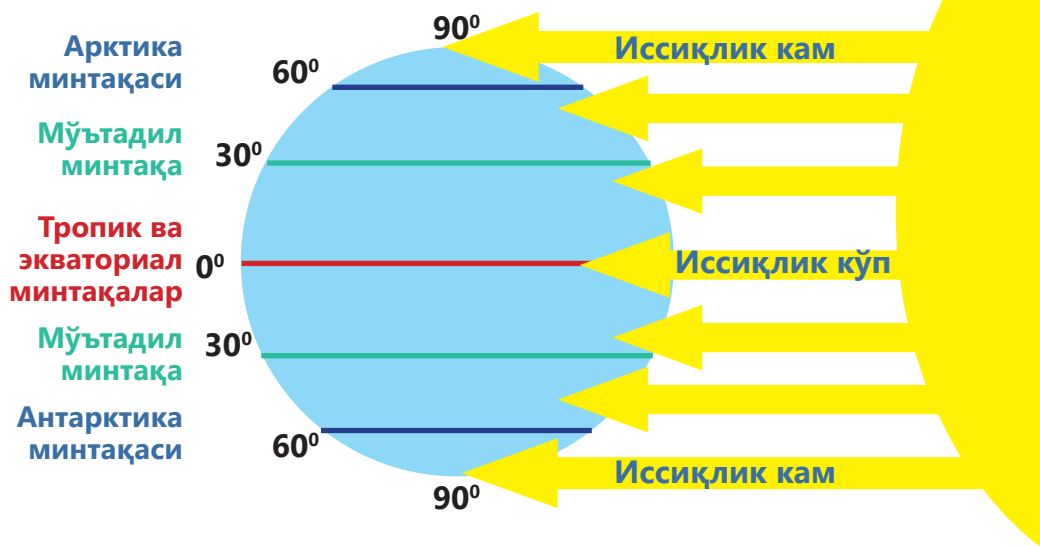
- Арктика иқлим минтақаси
- Мўътадил иқлим минтақаси
- Тропик ва экваториал иқлим минтақалари

“Климат”(иқлим) сўзи грекча *клима* сўзидан келиб чиққан бўлиб, “қиялик” деган маънони англатади. Иқлим қуёш нурларининг Ер юзасидаги қиялигига боғлиқ. Тик нурлар қияларига қараганда ўзлари билан кўпроқ энергия ташийди. Улар Ер юзасини кучлироқ қиздиради, натижада ҳавога иссиқлик етказилади. Экваторга қанчалик яқин бўлса, қуёш нурларининг оғиш бурчаги шунчалик катта бўлади ва ҳаво ҳарорати ҳам шунчалик юқори бўлади.

Кўрамиз ва ўйлаймиз

Чизмани кўриб чиқинг. Таҳлил қилинг, Ернинг қайси қисми ва нима учун кўпроқ қуёш энергиясини олади? Бу иқлимга қандай таъсир қилади?

Ер сирти қизишининг қуёш нурларининг оғиш бурчагига боғлиқлиги

Суратларни кўриб чиқинг ва иқлим одамнинг ташқи қиёфасига қандай таъсир кўрсатишини тушунтиришга ҳаракат қилинг.

Иқлим одамларнинг нафақат ташқи қиёфасига, балки уларнинг машғулотига, турар жойига, яшаш тарзига ҳам таъсир қилади.

Инсоният тарихидан мисоллар кўриб чиқамиз. Ерда илк одамлар пайдо бўлганларида, иқлим иссиқ бўлган. Одамни ейишга яроқли мевалари бор дарахтлар, ҳайвонларнинг подалари ўраб турган эди. У иссиқ кийимга ва турар жойга эҳтиёж сезмаган эди.

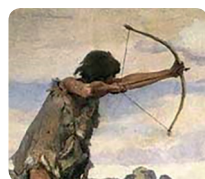
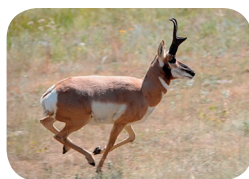
Лекин тахминан юз минг йил аввал буюк музланиш бошланди. Шимолдан улкан музлик кела бошлади ва ер юзини қоплаб олди. Одам олдида қийин масала кўндаланг турди: қандай яшаб қолиш, қандай омон қолиш мумкин?

Расмлардан фойдаланиб, саволларга жавоб беринг: Буюк музлик одамлар ҳаётида қандай ўзгаришларга олиб келди?

Тахминан 13 минг йил аввал музлик эриб кетди. Табиат одам олдида у муносиб жавоб топа олган янги масалалар қўйди.

Расмлар асосида одамнинг иқлим исиганидан кейинги кашфиётлари ҳақида ҳикоя тузинг.

Иқлимнинг Ватанимиз аҳолиси ҳаётига таъсири қандай бўлган эди?

Тахминан 3000 йил аввал Буюк даштнинг иқлими қуруқ бўлган. Ёғинлар кам ёғган, ҳаво ҳарорати бир неча даражага кўтарилган.

Иқлим ўзгариши натижасида аجدодларимизнинг асосий машғулоти лари қандай бўлганлигини эсланг.

Сак кўчманчилиги

Суратни кўриб чиқинг. Нима деб ўйлайсиз, бу машғулоти одамларнинг ҳаёт тарзига, уларнинг яшаш жойига қандай таъсир ўтказди?

Ҳозир иқлимнинг одам устидан ҳукмронлиги қадимгидай катта эмас. Лекин ҳозир ҳам одам ҳаёти кўп ҳолларда об-ҳаво ва иқлимга боғлиқ бўлади.

Нима деб ўйлайсиз, келгуси ёз учун об-ҳавони олдиндан билиш ким учун муҳимроқ: шаҳарликлар учунми ёки қишлоқ аҳоли учун? Нима сабабдан?

Ота-онангиз, бобо ва бувингиздан интервью олинг ҳамда “Охирги ўн йилликда иқлим ва об-ҳаво қандай ўзгарди?” мавзусида изланиш олиб боринг.

1. Иқлим об-ҳаводан нимаси билан фарқ қилади?
2. Нима сабабдан об-ҳавони кузатишни ташкил қилиш зарур ва у одамлар учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай иқлим шароитларини қулай ва қандайларини одам ҳаёти ва фаолияти учун ноқулай дейиш қабул қилинган?

18

дарс

Ўлкамда қандай катаклизмлар бўлиши мумкин?

ЭСЛАЙМИЗ:

– катаклизмнинг нима эканлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– ўз яшаш жойида содир бўлиши мумкин бўлган катаклизмларни олдиндан билишни.

катаклизм

катаклизм

cataclysm

катаклизм

Эслаймиз

Катаклизм нима?

Суратларни кўриб чиқинг ва сизга маълум катаклизм турларини айтинг.

Ватанимизнинг табиий харитаси (40-бетга қаранг) бўйлаб саёҳат қиламиз. Қозоғистон ҳудудининг катта қисмини текислик эгаллайди. Шарқда Олтой тоғлари чўзилиб ётибди, жануби-шарқда Тянь-Шань тоғлари қад кўтариб турибди. Марказда Қозоғистон паст тепалиги ёки Сариарқа – “сариқ орқа” мамлакатни Каспий ва Орол денгизлари ювиб туради. Кўп қўллари бор, уларнинг энг катталари – Балхаш, Алакол, Жайсан. Йирик дарёлар Жайиқ, Иртиш, Сирдарё оқиб ётади.

Харитадан бу объектларни топинг.

Бизнинг мамлакатимизда вулқон отилиши ва цунамини ҳисобга олмаганда, турли табиий стихияли офатлар содир бўлиб туради. Кўп вилоятларда қурғоқчилик, кучли совуқлар, тошқинлар, қум бўронлари, меъёрдан ортиқ жазирама, чўл ёнғинлари кузатилади. Тоғли туманлар ҳудудларида зилзилалар ва сел оқимлари бўлиши мумкин.

Харитани ўрганамиз

Қозоғистон ҳудудининг табиий стихияли офатларга учраш хавфи харитасини кўриб чиқинг (72-бет).

- Харитадан ўзингиз яшаётган вилоятни топинг.
- Хавфларнинг шартли белгиларини диққат билан ўрганинг.
- Яшаётган ерингиздаги бўлиши мумкин бўлган стихияли офатларни айтиб беринг.

Қадимгилар айтишган: “Огоҳлантирилган – демак қуролланган!” Бу доно ибора бизга болаликдан маълум. Кўпгина стихияли офатларни олдиндан билиш ва унга эртароқ тайёргарлик кўриш мумкин.

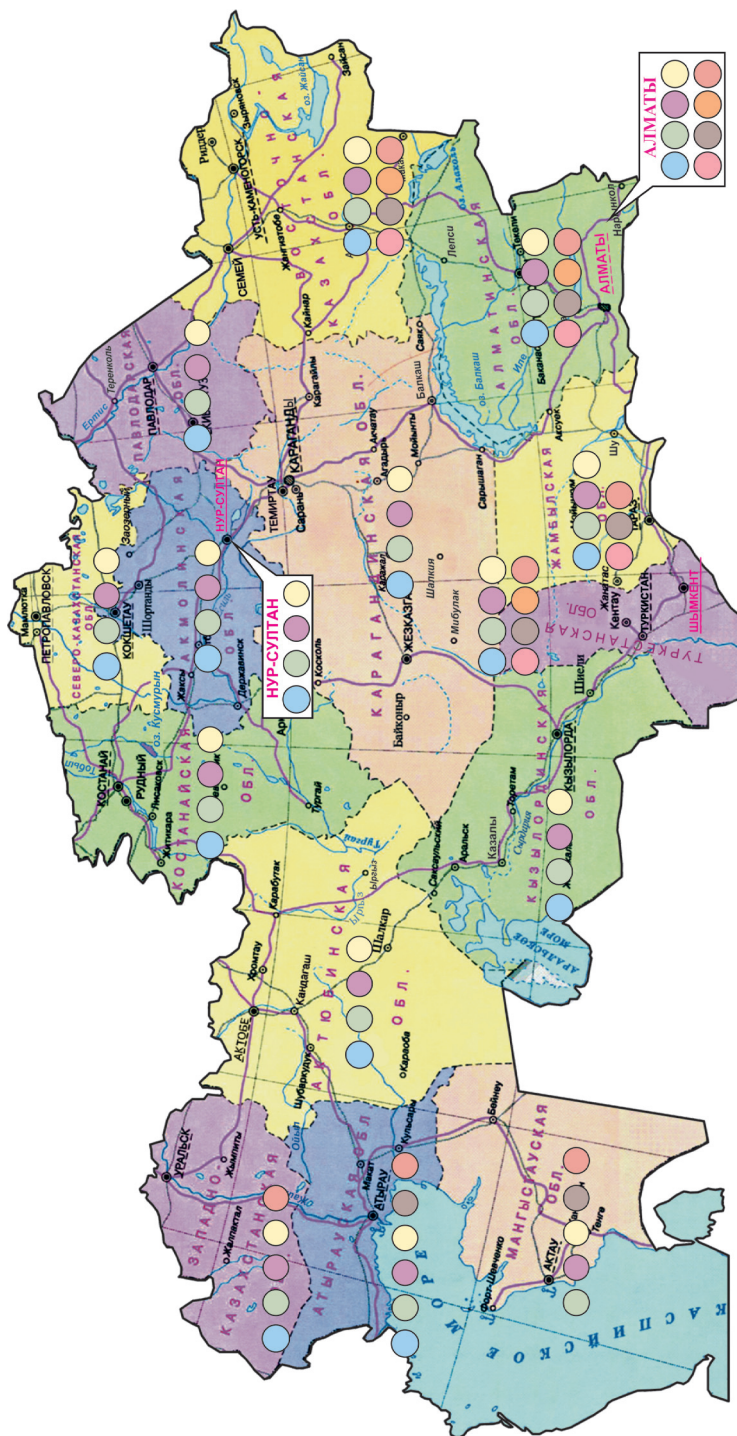
Қозоғистондаги катаклизмларнинг кўпчилиги табиий сабаблар билан боғлиқ. Лекин одамнинг фаолияти ҳам катта роль ўйнайди. Фалокат содир бўлмаслиги учун хавфсизликнинг оддий қоидаларига албатта риоя қилиш, эҳтиёткор ва тadbирли бўлиш лозим.

Вазиятни ҳал қиламиз

1. Сиз куннинг иккинчи ярмида дўстларингиз билан Балиқ овидан қайтиб келяпсиз. Булутлар пайдо бўлди, улар осмонда тез суза бошлади. Қора булут қуёшни беркитиб қўйди ва анча қоронғи бўлди. Бирдан момақалдироқ гумбурлади! Сония ўтмасдан яшин чақ-

Қозғоғистоннинг табиый стихияли офатларга учраш хавфи харитаси

март-май	Тошқин юзага келиши хавфига учраш	июль-сент.	Кучли жазирама, кургоқчилик юзага келиши хавфига учраш	дек., янв., февр., март	Қор кўчиши юзага келиши хавфига учраш
май-сент.	Жалалар, кучли шамоллар юзага келиши хавфига учраш	апр.-июнь, июль	Сел оқимлари юзага келиши хавфига учраш	йил давомида	Зилзилалар юзага келиши хавфига учраш
янв.-февр.	Қор бўронлари, изғирин совуқ юзага келиши хавфига учраш	март-май, июнь	Ўпирилиш (силжиш)лар юзага келиш хавфига учраш		

нади. Тўсатдан жала бошланди ва челақдан қуйгандай ёға бошлади. Момақалдиروقнинг гумбурлаши тўхтовсиз кетма-кет эшитилди ва у чақмоқнинг чақнаши билан бир пайтда содир бўлди.

Аниқланг:

- а) бу сиз дуч келган қандай табиат ҳодисаси эди;
- б) бу вазиятда сизнинг ҳаракатларингиз тартиби;
- в) бу табиат ҳодисасидан ҳимояланиш учун жой танлашда нималарни ҳисобга олиш зарур.

2. 2. Жалиқсай посёлкасининг аҳолиси яқинлашиб келаётган бўрон ҳақида пўртанага оид огоҳлантириш олишди.

Аҳоли ўзини хавфсизлантириш ва стихия етказиши мумкин бўлган талафотни минимум даражага тушириш учун нима ҳақида ташвиш қилишлари керак?

1. “Бизнинг яшаш жойимизда бўлиши мумкин бўлган катаклизмлар” чизмасини тузинг. Уларнинг рўйхатини ёзинг. Саволларга жавоб беринг:

- Бунга ўхшаш катаклизмларнинг олдини олиш учун нима қилиш мумкин?
 - Бундай тадбирларда 112 Қутқариш хизматининг роли қандай?
 - Агар ҳар ҳолда табиий офат содир бўлган бўлса, ФВ хизматининг ва аҳолининг ҳаракатлари қандай бўлиши керак?
2. Яшаб турган жойингизда охириги беш йил ичида содир бўлган стихияли офатларнинг хронологиясини тузинг.

19

дарс

Катаклизмлар вақтида менинг хавфсизлигим

ЭСЛАЙМИЗ:

– катаклизмларнинг қандай бўлишини.

ЎРГАНАМИЗ:

– катаклизмлар вақтида ўзини қандай тутишни.

наводнение

паводок

су тасқыны

су тасқыны

flood

high water

сув тошқини

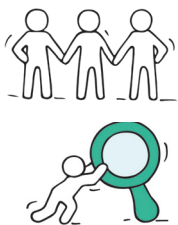
сув кўпайиши

Эслаймиз

Чизмадан фойдаланиб, сиз яшаётган жойда қиш, баҳор, ёз ва кузда қандай катаклизмлар бўлиши мумкинлигини айтиб беринг.

Кўпгина катаклизмлар табиий омилларга боғлиқ бўлади. Уларнинг кўпини олдиндан билиш ва эртароқ тайёрланиб қўйиш мумкин. Бундай стихияли офатларга сув тошқини ки- ради.

Глоссарийдан “сув тошқини” тушунчасига изоҳ топинг. Сув тошқинининг сабаблари ҳақидаги матнни ўқинг. Сабабларнинг қайси бири табиий омилларга, қайсиниси одам фаолиятига боғлиқлигини тушунтиринг. Сув тошқинининг олдини олиш мумкинми?

Жуда кўп ёққан ёмғир сув тошқинига сабаб бўлади. Агар ёмғир сувлари оқиб кетишга улгурмаса, ернинг катта қисмини сув босиши мумкин.

Баъзан баҳорда ҳарорат жуда тез кўтарилади. Бутун қиш давомида ёққан қорнинг шиддат билан эриши бошланади. Агар қор кўп бўлса, катта кўламда сув босиш хавфи пайдо бўлади.

Сув омборининг ўпирилиши туфайли ҳалокатли сув тошқини юз бериши мумкин.

**СУВ ТОШҚИНИ ХАВФИ ЮЗАГА КЕЛГАНДА ХАВФСИЗ
ЖОЙГА КЎЧИРИЛИШДАН БОШ ТОРТМАНГ!
ҚОИДАЛАРНИ ЁДДА ТУТИНГ!**

АГАР тўсатдан сув тошқини бошланиб қолса, У ҲОЛДА

- Ўзингиз билан овқат, ичимлик суви, иссиқ кийимлар, фонарча, гугурт, тиббиёт аптекаси, ўз қутқарув доираси, арқон, бошқа қутқариш воситаларини олинг.
- Баланд қаватларга ёки уйнинг томига чиқинг.
- У ерда қутқарувчилар келгунича қолинг.
- Ўзингиз турган жой ҳақида байроқ, чироқ, фонарь ёки шам ёрдамида сигнал беринг.

Партадошингиз билан расм асосида сув тошқини вақтида қандай чоралар кўриш кераклигини муҳокама қилинг.

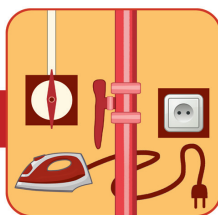
Бундай вазиятларда ўзини қандай тутиш кераклиги ҳақида гапириб беринг.

Тасаввур қилинг, табиий катаклизм хавфида турар жойингизни тарк этишингиз керак. Расмлар бўйича ҳаракатларингиз алгоритмини кузатинг.

**ТЕЛЕВИЗОР, РАДИОНИ
ЁҚИНГ, ХАБАРЛАРНИ
ЭШИТИНГ**

**СУВ, ГАЗ, ЭЛЕКТРНИ,
ПЕЧДАГИ ОЛОВНИ
ЎЧИРИНГ**

**ГЕРМЕТИК ИДИШГА
ОВҚАТ ВА СУВНИ
ЗАХИРА ҚИЛИБ
ОЛИНГ**

**ПАСТКИ ҚАВАТДАГИ
ДЕРАЗА, ЭШИКЛАРНИ
МАҲКАМЛАНГ (ҚОҚИБ
ҚЎЙИНГ)**

**ЭВАКУАЦИЯ
ПУНКТИГА БОРИНГ**

**ЗАРУР БУЮМЛАР
ВА ҲУЖЖАТЛАРНИ
ОЛИНГ**

**БАЛАНД ҚАВАТЛАРГА
ҚИММАТБАҲО БУЮМ-
ЛАРНИ ЭЛТИБ ҚЎЙИНГ**

Вазиятни ҳал қиламиз

1. Тасаввур қилинг, сиз ёзда дала ҳовли ёки қишлоқда дам оляпсиз. Об-ҳаво ноқулай келди, тинимсиз ёмғир ёғади, ёзги сув кўтарилиши натижасида кутилмаганда

турар жойингиз сув босиши зонасига тушиб қолди, сув соатига кўтариляпти.

Бундай вазиятда қандай ҳаракат қўллашингиз керак бўлади?

2. Маҳаллий телевидениедан қўшни шаҳардаги сув тошқини ҳақида хабар берилди. Сиз зарар кўрган аҳолига ёрдам бермоқчисиз.

Топшириқ. Тошқиндан зарар кўрган одамлар учун махсус посилка (жўнатма) йиғинг. Посилкага нималар соласиз?

3. Сиз икки қизнинг суҳбатига гувоҳ бўлиб қолдингиз.

– Қара, муз келяпти! Зўр!

– Нақадар катта музлар! Уларда учиш мумкин!

Кел, дарёга тушамиз, уриниб кўрамиз!

– Албатта, югурдик пастга сувга, улар оқиб кетмасидан!

Бундай вазиятда қандай ҳаракат қиласиз?

Қизларга нимани маслаҳат берасиз?

Табиатни асраймиз!

Аждодларимиз табиатга унинг стихияли кучи олдида қўрққанлари сабабли эҳтиром кўрсатишмаган. Улар табиатдан шунинг учун миннатдор бўлишганки, кутилмаганда ғазоби қайнашига қарамасдан, табиат одамга нисбатан меҳрибон ва сахий бўлган.

Ҳар биримиз табиатнинг бир қисми эканлигимизни тушунмоғимиз лозим. Унга зарар келтирган ҳолда биз ўзимизга ўзимиз зарар етказамиз.

7 дақиқа ичида кичик лойиҳа тузинг.

Изланиш предмети: сув тошқини стихияли офат сифатида.

Изланиш объекти: сув тошқини бизнинг ҳудудда.

Гипотеза: сув тошқини вақтидаги ҳаракат қоидасини билган ҳолда, инсон ҳаётини бахтсиз ҳодисадан сақлаб қолиш мумкин.

Мақсад:

– сув тошқинининг сабаби ва оқибатини аниқлаш;

– аниқлаш керак: бу фавқулодда вазият пайтида ўзини ҳимоя қилиш мумкинми.

20 дарс

Сунъий муҳитдаги хавф ва хатарлар

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– уй шароитидаги хавф хатарлар ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– олов, сув ва газ билан хавфсиз ишлаш қоидаларини.

искусственная среда

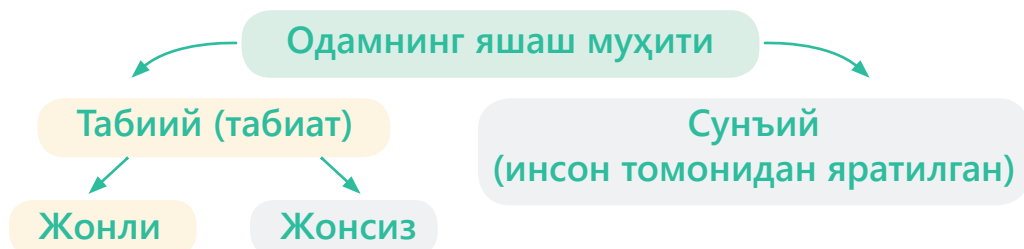
жасанды орта

artificial environment

сунъий муҳит

Кўрамиз ва ўйлаймиз

Чизмани ўрганинг ва инсон қандай муҳитда яшашини айтинг. Жонли ва жонсиз табиатга мисоллар келтиринг. Қандай ўйлайсиз, одамлар яшашининг сунъий муҳитига нималар киради?

Биз сиз билан сунъий муҳитда яшаяпмиз. Бу атроф муҳитнинг инсон томонидан яратилган ва табиат сифатида ўз ҳолича мавжуд бўлмайдиган қисмидир. Қулайлик учун инсон қўли билан яратилган ҳамма нарса сунъий муҳитга тегишлидир.

Расмлардаги маиший асбобларни аввал фойдаси нуқтаи назаридан, сўнг одам учун хавfli бўлиши мумкин бўлган жиҳатидан кўриб чиқинг.

Бу буюмларнинг ҳаммасини одам ўз қулайлиги учун қилган. Лекин ҳар қандай буюм хавфли ва хавфсиз бўлиши мумкин. Одам буюмларни "жонлантиради". Агар у булардан тўғри фойдалана олса, унинг хусусиятларини билса, улар ҳеч қачон одамга зарар етказмайди. Қўп нарса ўзимизни қандай тутишимизга боғлиқ.

Расмлардаги вазиятларни муҳокама қилинг. Болаларга қандай маслаҳат берасиз?

Хонадон ёки уйда ёнғин, газ чиқиши ёки водопрод бузилиши мумкин.

Ёнғинда қандай ҳаракат қилиш керак?

ЁНЎИИДА ҲАРАКАТ ҚОИДАЛАРИ

Ёнаётган электр асбобларга сув қуйманг!

Деразаларни очманг!

Ёнғин вақтида беркиниш мумкин эмас!

Бинодан чиқишга ҳаракат қилинг! Оғиз ва бурунни ҳўл латта билан беркитиб, девор бўйлаб юринг.

Лифтдан фойдаланиш мумкин эмас!

Ёнғин ҳақида қўшниларга хабар беринг ва ўт ўчирувчиларни чақиришларини илтимос қилинг!

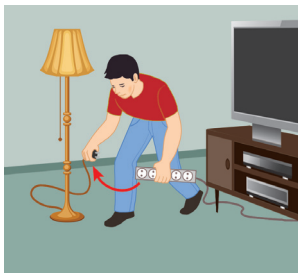
Ёнғин бошланган жойни пайқашингиз билан, имкони борича тезроқ бинодан чиқишга ҳаракат қилинг! Оғиз ва бурунни тутундан ҳўл латта билан (дастрўмол, сочиқ, кўйлак ва ҳкз.) беркитиб, девор бўйлаб юриш керак. Эшикдан чиққандан сўнг биринчи навбатда қўшниларга ёнғин ҳақида хабар беринг,ота-онангизга телефон қилинг ва тез кўчага чиқинг.

Муҳим телефон рақамини ёдда тутинг – 101! Ўт ўчирувчилар сизга ёрдамга етиб келишади!

Расмлар бўйича хонадонда ёнғин чиққанда нима **мумкин эмас(!)** эканлигини айтинг.

Газ чиққанида қандай ҳаракат қилиш керак?

Агар хонадонда газ ҳиди сезилса, ойналарни очинг ва бинони шамоллатинг. Кейин газ плитасининг ҳамма жўмраклари беркитилганини текшинг ва қувурдаги кран орқали газни ўчиринг. Газ ҳиди чиққанида гугурт чақманг ва чироқни ёқманг. Тўпланган газ ёнган гугурт ёки электр учқунидан портлаб кетиши мумкин. Агар газ ҳиди йўқолмаса, 104 рақами бўйича газ хизматининг диспетчерига қўнғироқ қилинг.

Матн ва расмлар асосида газ чиқаётган вақтдаги ҳаракатлар ҳақида гапиринг. Рассом қайси қоидани расмда тасвирлашни ёддан чиқарган? Сиз бу қоидага қандай расм чизган бўлардингиз?

Водопровод бузилганида нима қилиш керак?

Энг аввал хонадонга иссиқ ва совуқ сув узатиш учун ўрнатилган иккита жўмракни ўчиринг. Агар иситиш қувури ёрилган бўлса, ота-онангизга ёки 112 рақамидаги диспетчерга қўнғироқ қилинг. Қўшнилاردан ҳам ёрдам сўрашингиз мумкин.

Водопровод бузилганда қилинадиган ҳаракатлар ҳақида гапиринг. Бу қоидани сиз расмда қандай ифодалаган бўлардингиз?

Вазиятни ҳал қиламиз

Газ, сув, маиший асбобларни ишлатиш билан боғлиқ бўлмаган “Уйда шахсий хавфсизлик қоидалари”ни муҳокама қилинг ва тузинг. Маслаҳатларингизни далиллар билан асосланг.

1-вазият. Агар кимдир хонадонингиз эшигини очишга ҳаракат қилса, сиз нима қиласиз?

2-вазият. Агар бегона одам телефонда уйда ёлғиз ёки ёлғиз эмаслигингизни сўраса, нима деб жавоб берасиз?

3-вазият. Сиз мактабдан қайтдингиз, хонадонингиз эшиги эса очиқ. Сизнинг ҳаракатингиз?

Хонадонингизда водопровод жўмрагидан сув сизяпти. 6 дақиқа ичида оққан сувнинг ҳажми тахминан битта тўла стакан чиқади. Тузатилмаган жўмракдан агар 5 стакан сув 1 литр бўлса, 1 соатда қанча сув оқиб чиқади? Бир суткада эса қанча сув оқади?

21

дарс

Сунъий муҳитдаги менинг хавфсизлигим

ЎРГАНАМИЗ:

– ўз хавфсизлигини
режалаштиришни.

безопасность

қауіпсіздік

safety

хавфсизлик

ЭСЛАЙМИЗ:

– кўчадаги хавфларнинг асосий
манбаларини.

правила дорожного движения

жол ережелері

road rules

йўл ҳаракати қоидалари

Эслаймиз

Ҳар куни тонгда одам уйдан чиқади ва ҳамма нарса со-
дир бўлиши мумкин бўлган улкан оламга тушиб қолади. Сиз-
ни ўраб турган олам ўзида қандай хавф-хатарни яширади?

Одам яратган сунъий муҳитга фақатгина турар жойлар
кирмайди. Аҳоли пункти, турар жойлар, йўллар, транспорт
воситалари, техника ва бошқа кўп нарсалар унинг таркибий

қисми ҳисобланади. Буларнинг ҳаммасини одам ўз ҳаётини яхшилаш учун яратган. Лекин бу муҳитда кўплаб хавф ва хатарлар яшириниб ётибди.

Улардан қандай сақланиш керак?

Йўлда биз гоҳ пиёда, гоҳ велосипедчи, гоҳ йўловчи бўлишимиз мумкин. Лекин ҳамма ҳолатда ҳам хавфсизлик қоидаларини ёдда тутиш зарур.

Сиз – пиёдасиз

Расмларни кўриб чиқинг. Муҳокама қилинг:

- Вазиятнинг хавфлилиги нимада? Нима юз бериши мумкин?
- Хавфли вазиятларни юзага келтирмаслик учун ўзини қандай тутиш кераклиги ҳақида болаларга маслаҳат беринг.

Пиёданинг асосий қоидаларини ёдда тутинг:

1. Фақатгина тротуардан юринг.
2. Ҳеч қачон кўчанинг транспорт юрадиган қисмида юрманг ва у ерда ўйнаманг.
3. Йўлдан фақат светофорнинг яшил чироғида ўтинг.
4. Ҳеч қачон белгиланмаган жойдан ўтманг ва кўчадан чопиб ўтманг.

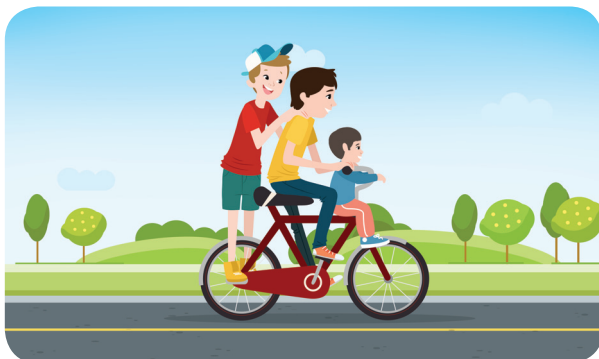
Сиз – велосипедчисиз

Агар сизга велосипед олиб беришган бўлса, унда фақат боғларда ва стадионларда училиш мумкин. 14 ёшга тўлмаган болаларга автойўлларда велосипед училиш тақиқлана-

ди. Агар бундай йўлни кесиб ўтиш керак бўлса, велосипеддан тушинг ва уни рулидан ушлаб пиёдалар ўтиш жойидан олиб ўтинг.

Бу вазиятнинг нима учун хавфли эканлигини тушунтиринг.

Сиз – йўловчисиз

Қоидаларни ўқинг ва нима учун уларга риоя қилиш кераклигини тушунтиринг:

- Автомобилда кетаётган вақтда ойнадан бош, қўлингизни чиқарманг!
- Ҳаракат вақтида ҳайдовчини чалғитманг!
- Автомобилга фақат тротуар томондан ўтиринг ва ундан чиқинг!

ДИҚҚАТ, ЙЎЛ БЕЛГИЛАРИ!

Йўл бўлгиларини эсга оламиз. Олдингизда огоҳлантирувчи, буйруқ берувчи ва тақиқловчи белгилар. Ўқинг, улар нима ҳақида “сўзлашади”.

Уйингизнинг атрофи ҳам хавfli бўлиши мумкин.

Қурилиш майдонида ёки трансформатор будкаси ёнида ўйнаманг!

Ёлғиз ўзингиз бўш ётган ерга, боғ ёки ўрмонга борманг. Дўстларингиз билан бирга ўйнашга ва сайр қилишга ҳаракат қилинг.

Партадошларингизга бу эҳтиёт чораларига риоя қилиш кераклигини тушунтиринг.

Муҳокама қиламиз

Абдулла ҳамма вақт мулойим бўлиш керак ва бегона, лекин ёқимли одамнинг илтимосини рад этмаслик керак деб ҳисоблайди.

Милана жиноят қурбони бўлмаслик учун ҳамма вақт шахсий хавфсизлик ҳақида эслаб туриш керак деб таъкидлайди. Ким ҳақ?

Вазиятни ҳал қиламиз

1-вазият. Агар кўчада сизга нотаниш одам мурожаат қилса ва ойингиз уни сизга юборганлигини айтса, қандай йўл тутган бўлардингиз?

2-вазият. Агар сизга нотаниш одам унинг машинасига ўтиришни ва у билан болалар кўрсатувини суратга олиш учун боришни таклиф қилса, сиз нима қиласиз?

3-вазият. Кўчадан кимдир ташлаб кетган пакет топиб олдингиз. Сизнинг ҳаракатингиз қанақа бўлади?

Асосий хавфсиз тартиб қоидаларини ёдда тутинг:

- хавфни олдиндан кўра олиш;
- имкон борича ундан қочиш;
- зарур бўлганда ҳаракат қилиш.

VI. АТРОФ МУҲИТНИ ҚЎРИҚЛАШ

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- ўлкамизнинг қишлоқ хўжалиги соҳаларини ўрганамиз;
- қандай қилиб атроф муҳит ифлосланишининг олдини олишни муҳокама қиламиз;
- очик ерда ўз турган жойимизни қандай аниқлашни такрорлаймиз;
- глобус ва хаританинг нима учун кераклигини анқлаймиз;
- глобус ва харитадан асосий географик объектларни кўрсатишни ўрганамиз.

22

дарс

Ўлкамнинг қишлоқ хўжалиги

ЎРГАНАМИЗ:

– ўлкамизнинг қишлоқ
хўжалигини тасвирлашни.

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– қишлоқ хўжалигининг соҳалари
ҳақида.

растениеводство

животноводство

өсімдік шаруашылығы

мал шаруашылығы

plant growing

cattle breeding

ўсимлик шунослик

чорвачилик

Одам нима учун овқатсиз яшай олмаслигини тушунтиринг.

Столимиздаги нон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари қардан пайдо бўлади? Уларни қишлоқ меҳнаткашлари етиштиришади.

Яқин ўтмишда қишлоқ аҳолиси колхоз ва совхозларда ишлашган. Булар жамоа хўжаликлари бўлиб, унда одамлар биргаликда буғдой, сабзавот етиштиришган, молларни парвариш қилишган. Техника ва ер колхоз ёки совхозга қарашли бўлган, ҳосилнинг бир қисми давлатга топширилган.

Колхоздаги меҳнат

*Фермер хўжалигида картошка
ҳосили терими*

Ҳозирги кунда қишлоқда хусусий хўжаликлар – фермалар пайдо бўлди. Ферманинг эгаси – фермер. У ер участкаси, техника, молга эгалик қилади. Қандай мол кўпайтиришни, қандай ўсимликлар ўстиришни фермернинг ўзи ҳал қилади. Ўз ҳосилини ўзи сарф қилади. У ҳосилнинг катта қисмини сотади, бир қисмини эса ўзига олиб қолади. Фермер ерида ўзи учун ҳам ишлайди, шунинг учун у кучини аямасдан ишлайди.

Саволларни жуфтликларда муҳокама қилинг:

- Фермернинг иши нимадан иборат?
- Фермер қандай билим ва маҳоратга эга бўлиши керак?
- Бу ишда унга қандай машиналар ёрдам беради?
- Айтайлик, сиз фермерсиз ва сабзавот етиштириш билан шуғулланасиз. Хўжалигингизда картошка, лавлаги, сабздан яхши ҳосил олдингиз. Ҳосилни сақлаш ва ундан тўғри фойдаланиш учун нима қиласиз?

Чизма асосида қишлоқ хўжалиги қандай соҳаларга бўлиниши тавсифланг. Ҳар бир соҳанинг ишчилари нима билан банд?

1. "Қозоғистоннинг табиий зоналари" харитасидан сиз яшайдиган ер қандай зонада: даштда, ярим чўлда ёки чўлда жойлашганлигини аниқланг.

2. Юртингизнинг табиий шароити қишлоқ аҳолисининг қандай машғулотлари учун қулай? Бунинг учун таҳлил қилинг:

- рельефнинг хусусиятлари (текислик ёки тоғда яшайсизми?);
- иқлим (юртингизда ёғингарчилик тез-тез бўлиб турадими?);
- яқин жойда сув манбалари: дарё ёки кўл борми?

Хулоса чиқаринг:

– Сизнинг юртингизда қишлоқ хўжалигининг қайси соҳалари ривожланган ва нима учун?

– Ҳосил олиш учун баъзи табиий шароитларни ўзгартириш мумкинми?

– Яхши ҳосил олиш учун нима қилиш керак?

Қуйидагилар тасвирланган коллаж тузинг:

- ўлкангизда етиштириладиган маданий ўсимликларни;
- ўлкангизда кўпайтириладиган уй ҳайвонларини.

Ўсимликшуносликнинг битта соҳасини танланг. Қўшимча ресурслардан (Интернет, ўлкашуносликка оид адабиёт) фойдаланиб, у ҳақда гапириб беринг.

23

дарс

Нима учун атроф муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш керак?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– қандай қилиб атроф муҳит ифлосланишининг олдини олишни.

ЎРГАНАМИЗ:

– очик ерда турган жойимизни қандай аниқлашни.

экология

экологическая проблема

экология

экологиялық мәселе

ecology

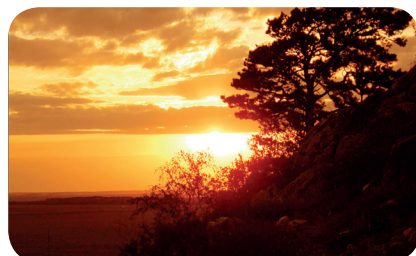
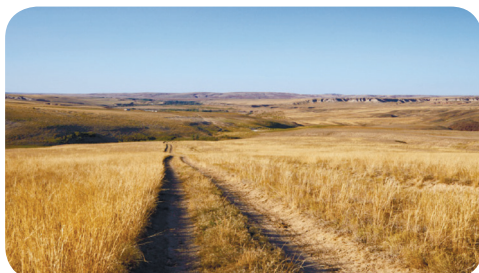
ecological problem

экология

экологик муаммолар

Ҳаётда кўпинча биз жойга ориентир олишимизга тўғри келади. Шаҳарда, посёлкада, табиатда ориентир олишга ёрдам берадиган предметларни танланг. Нима учун айнан ўшаларни танлаганингизни тушунтиринг.

Кўрамиз ва ўйлаймиз!

Расмни кўриб чиқинг ва қozoқ халқининг ўтмишдаги асосий машғулоти айтиш. Улар қайси уй ҳайвонларини боқиб кўпайтиришган? Мавсумий яйловларнинг қандай турларини биласиз? Одамлар қайси яйловга йўл олишган?

Н.Хлудов. «Жетису (Семиречье) қozoқларининг бошқа жойга кўчиши»

Кўчманчилар учун табиат ўз уйи бўлган. Улар кундузи ҳам, тунда ҳам бемалол очик ерда ориентир олганлар. Йилнинг ҳар қандай фаслида уйга йўл топа олганлар.

Аждодларимиз ўзларини табиатнинг бир қисми деб ҳисоблаганлар, Унга мувофиқ равишда уйғунликда яшаганлар, унинг ранго-ранг гўзаллигидан қувонганлар.

Улар даштлар, ўтлоқлар, тоғлар, дарёлар, кўлларга эҳтиёткорона муносабатда бўлганлар. Оғир шароитларда яшаб қолиш учун табиатдан қанча керак бўлса, худди шунчасини олганлар.

Аждодларнинг табиатга эҳтиёткорона муносабати – биз учун ўрнак.

Муҳокама қиламиз

Ҳозир кўп нарсa ўзгариб кетди. Катта шаҳарлар қурилди, заводлар ва фабрикалар, шахталар ва конлар пайдо

бўлди. Техника билан қуролланган одам табиатга қарамликни бас қилиш керак ва ўзи ундан кучли деган хулосага келди. Лекин вақт ўтди ва одамлар табиатга ҳукмронлик қилмаётганликларини, балки уни нобуд қилаётганликларини тушуна бошладилар. Инсон фаолияти Ерда экологик муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келди. *Чизма асосида ишлаб, уларнинг номини айтинг.*

Экологик муаммо – бу инсон таъсири остида атроф муҳитдаги хавфли ўзгаришлар.

Табиат билан уйғунликда қандай яшаш мумкин? Унга қандай ёрдам бериш мумкин? Ахлат билан боғлиқ муаммони ҳал қилишга уриниб кўрамиз. Бизнинг бутун атрофимиз нарсалар билан ўралган. Баъзиларини эҳтиёт қилиб сақлаймиз, бошқасини ўйлаб ўтирмасдан ташлаб юборамиз. Буюмларнинг ҳар бири эртами, кечми ахлатхонага тушади. Йирик шаҳарнинг ҳар бир аҳолисига йилига тахминан бир тонна ахлат тўғри келади!

Ахлаттена

Ўйлаб жавоб беринг, нима сабабдан ахлат билан боғлиқ масалалар экологик муаммога айланди.

Ҳозирга кунда маиший чиқиндилардан қайта фойдаланиш жуда муҳим. Бунда хом ашё тежалади ва атроф муҳитнинг ахлат билан ифлосланиши содир бўлмайди.

Турмушдаги пластик идишлар, тетраҳалталар, газеталар, тиш чёткаларидан қайта фойдаланиш усулларини ўйлаб топинг.

Олдингизда олтига катта идиш (бак). Уларнинг остига нима ёзишни ўйланг. Кейин қайта ишлаш учун чиқиндиларни тегишли идишларга бўлиб чиқинг.

Савол ва топшириқлар

- Қўшимча адабиётлардан фойдаланиб, экологик муаммолардан бирини таҳлил қилинг. Унинг пайдо бўлишига нима сабаб бўлади, у қандай намоён бўлади ва одамлар учун унинг оқибатлари қандай?
- Муаммони ҳал қилиш усулларини таклиф қилинг. Интернет-ресурслар ёрдамида мазкур муаммо қандай ҳал қилинишини билиб олинг. Бу ҳаракатлар сизнинг тахминларингизга мос тушадими?
- Хулоса ва таклифларингизни синфдошларингизга тақдим қилинг ва уларни синфдошларингиз билан муҳокама қилинг.

24

дарс

Глобус ва харита

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– глобус ва хариталарнинг нима учун кераклигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– глобус ва харитадан асосий объектларни кўрсатишни.

глобус

карта

материк

океан

глобус

карта

қўрлық

мўхит

globe

map

mainland

ocean

глобус

харита

материк

уммон

“Харита инсоният тафаккурининг энг буюк кашфиётларидан бири ҳисобланади” деган фикрни муҳокама қилинг. Агар сиз бу гапга қўшилсангиз, жавобингизни асосланг. Харитадан нимани билиб олиш мумкинлигини эсланг.

Хариталар жўғрофия – Ер ҳақидаги фан билан узвий боғланган. Жўғрофия Ернинг табиатини, унинг аҳолисини ва ҳўжалигини ўрганади. Жўғрофий олимлар билан сайёрамиз бўйлаб саёҳатга чиқамиз. Асосий жўғрофий объектлар – материклар ва уммонлар билан танишамиз. Бизнинг саёҳатимизда бизга глобус ва хариталар ёрдам беради.

Глобус – Ернинг кичрайтирилган моделидир.

Муаммоли масалани ҳал қиламиз!

Диалогни ўқинг ва ўқувчиларнинг қайси бири ҳақ эканлигини тушунтиринг.

Милана: Мен глобус Ерга унчалик ўхшамайди деб ўйлайман. У жуда кичкина ва турли материаллардан ясалган.

Абдулла: Лекин ҳар ҳолда ўхшашлик бор деб ҳисоблайман! Унинг шакли ва рангларига эътибор бер!

Глобус сайёрамизнинг аниқ модели ҳисобланади. Глобусда жўғрофий объектлар кўрсатилган.

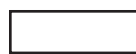
Глобус ва харитадаги ранглар нималарни англатади?

мовий
сув

сарик, жигарранг
қуруқлик

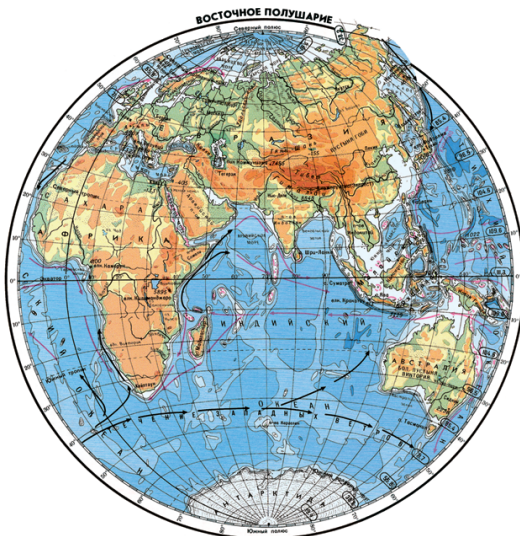
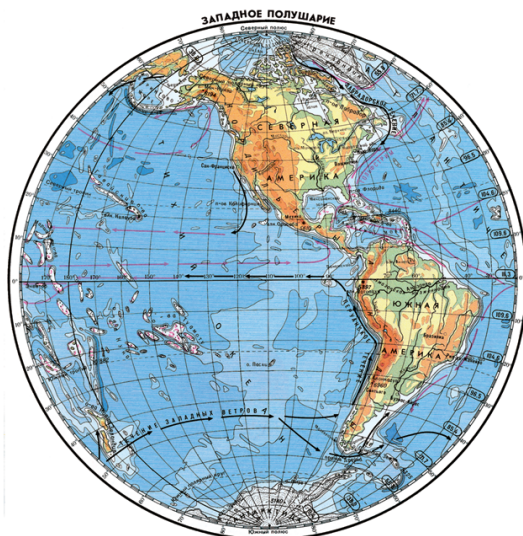

оқ
қор

Одамни ҳар доим қизиқувчанлик ҳаракатга келтирган. Минг йил аввал кашшофлар ўрганилмаган ерларнинг ичкари ва яна ичкарисига кириб борар эканлар, илк хариталарни яратдилар.

Жўғрофий харита – бу Ер юзининг текисликдаги шартли тасвири.

Ҳозирги жўғрофий хариталар турли тумандир. Табиий ва сиёсий хариталар бор. Баъзи хариталарда бутун Ер юзи кўрсатилган, бошқаларида эса – фақат унинг бир қисми.

Олимлар глобусни шартли равишда иккига бўлиб кесишди ва уни харитага кўчиришди. Ғарбий ва Шарқий ярим шарлар харитаси ҳосил бўлди. Унда бутун ер шарининг сиртини кўриш мумкин.

Глобус билан ярим шарлар харитасини қиёсланг. Қандай умумийлик топдингиз, қандай – фарқларни? Сизнинг назарингизда уларнинг қайси биридан фойдаланиш қулайроқ?

Қўшимча маълумот. Глобусда Ернинг шарсимонлиги сақланиб қолади. Ер юзасидаги барча фигураларнинг шакллари ўзгариб кетмайди. Лекин глобуснинг бир камчилиги бор: у фақат майда масштабда кўрсатилади.

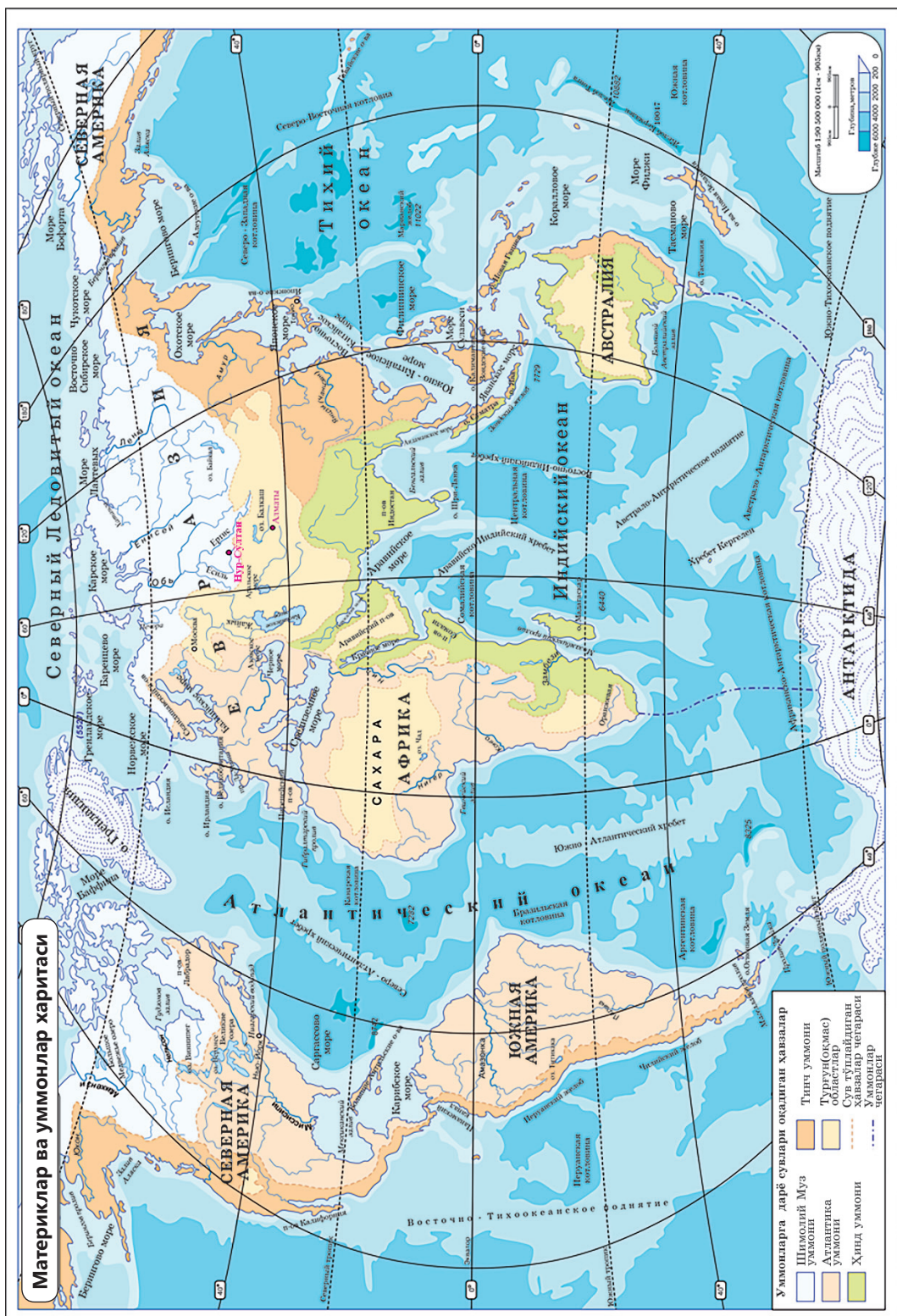
Харитадан (97-бет) материклар(қитъа) ва уммонларни кўрсатинг.

Уммон – материкларни ўраб олган ёки материклар орасида жойлашган сув майдони.

Бизнинг Ерда уммонлар – тўртта:
ҲИНД уммони – дунёда энг шўр,
АТЛАНТИКА сельди-ла машхур,
МУЗ уммони муз остида ухлар,
Лекин асло тинч эмас ТИНЧ уммони –
Балки асов, чуқур ва энг буюги!

Материк (қитъа) – ҳар томондан сув билан ўралган қуруқликнинг катта қисми.

Дунёда ороллар кўп, сон-саноғи йўқ унинг...
Катта материклар-чи, олтитадир атиги:
АФРИКА, АМЕРИКА (Жанубий ва Шимолий),
АВСТРАЛИЯ, ЕВРООСИЁ, АНТАРКТИДА (у қорли).

- Глобус ва хариталар нима учун керак?
- Қайси касб эгаларига харита зарур?
- Кундалик ҳаётда харита керак бўладими?

Қозоғистон жойлашган материкни топинг ва номини айтинг. Глобус ёки ярим шарлар харитасидан бошқа қитъага (Шимолий Америкага, Африкага) саёҳат қилганда, йўлда сизга қандай материклар ва уммонлар учрашини аниқланг. У ерларга қандай транспорт турида етиб оласиз? Нима учун?

1. “Мен глобусга қараб Ерни қай ҳолатда кўраман?” мавзусида кичик ҳикоя ёзинг.
2. Қўл остида бор материаллардан глобус қилишга ҳаракат қилинг. Материклар ва уммонларни чизинг ва тагига номларини ёзиб қўйинг.

25

дарс

Глобус ва харита билан ишлаймиз

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– хариталар ва глобусда даражалар тўрининг нима учун кераклигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– хариталар ва глобусдан параллель ва меридианларни кўрсатишни.

меридиан

параллель

экватор

меридиан

параллель

экватор

meridian

parallel

equator

меридиан

параллель

экватор

Кўрамиз ва ўйлаймиз

“Ернинг коинотдан кўриниши завқ уйғотади. Бу мовий сайёра ўзининг жонли иссиқлиги ва ёруғлиги билан ҳайратда қолдиради”.

Қозоғистоннинг 2-рақамли фазогири Талғат Мусабоев сайёрамизни коинотдан шундай кўрган.

Ернинг коинотдан кўриниши билан глобусни таққосланг. Ўхшаш ва фарқли томонларини нимада кўряпсиз?

Ернинг коинотдан кўриниши

Глобус

Меридианлар

Параллеллар

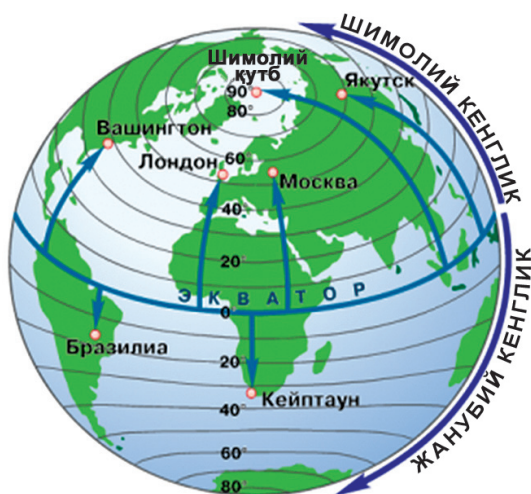
Ернинг моделини чизиқларнинг ингичка тўри қоплаб туради.

Глобуснинг ўртасидан ётиқ (горизонтал) мо-вий чизиқ кесиб ўтади. У **экватор** деб аталади. Экватор Ерни Шимолий ва Жанубий яримшар-ларга бўлади. Ерда табиатан бундай чизиқ йўқ. Уни математик равишда ҳисоблаб чиқишган.

Ернинг Шимолий қутбини Жанубий билан бирлаштирадиган доиравий чизиқлар **мери-дианлар** дейилади. Меридианларга асосланиб маршрутни – шимол, жанубни кўрсатишади. Бу чизиқлар бир хил узунликда бўлади.

Бундай чизиқнинг ҳар қайсиси бўйлаб хаё-лан саёҳат қилсангиз, албатта ё Ернинг энг ши-молий нуқтаси – Шимолий қутбда ёки энг жану-би – Жанубий қутбда бўлиб қоласиз.

Экватордан бир хил масофада ўтказилган Ер юзасидаги хаёлий чизиқлар – булар **параллеллар**. Параллелга асосла-ниб маршрутлар – ғарб, шарқ кўрсатилади.

Глобус ва хариталарга ўтказилган меридианлар ва парал-леллар **даража тўрини** ташкил қилади. Унга қараб Ердаги ҳар бир пунктнинг аниқ ўрни топилади.

Харита билан ишлаймиз

Харитадан экватор, меридианлар, параллеллар, Шимолий ва Жанубий қутбни топиб кўрсатинг.

Жуфтликда ишлаб, саволларга жавоб беринг: “Нима учун Ерни тўрға жойлаштиришган?” сизга бу шеър ёрдам беради.

Харита ва глобусда улкан Ер сайёраси:
Дарёлар-у тоғлар, текисликлар, денгизлар.
“Объект” деб аталибди харитадаги нуқта –
Одамлар киритибди унга шундай тушунча.
Буни билмоқ ўта муҳим ҳар кимга,
Ҳар бир нуқта ўз уйига эгадир.
Уни излаш учун бутун дунёдан
Унга қават, хонадон кўрсатилган.
Болаларга манзил топиш бўлар анча мураккаб,
Координаталар изидан йўл олишмаса агар.
Қаватга кенглик деб ном берилибди.
Хонадон-чи – узунлик дея аталар.
Сирли калит бу уйга қандай топилар?
Харита ва глобус буни ўргатар.
Фақат озроқ эслаш қолади бизга,
Қайси йўллар олиб борар ҳар бир нуқтага.
Йўллар ўзаро кесишган замон
Изланган нуқта ҳам топилар шу он.

Кенглик ва узунлик жўғрофий координаталар дейилади.

Жўғрофий координаталар – Ердаги объект қаерда жойлашганлигини кўрсатадиган сонлардир.

Қозоғистоннинг табиий харитасидан (40-бет) Нур-Султан ва Алмати шаҳарларининг жўғрофий координаталарини аниқлашга уриниб кўринг.

26. Топшириклар калейдоскопи

I. Берилган сўзлардан “Иқлим ва унинг асосий белгилари” занжирини тузинг.

ҳаво массаларининг ҳаракати

Иқлим

ҳароратнинг мавсумий ўзгариши

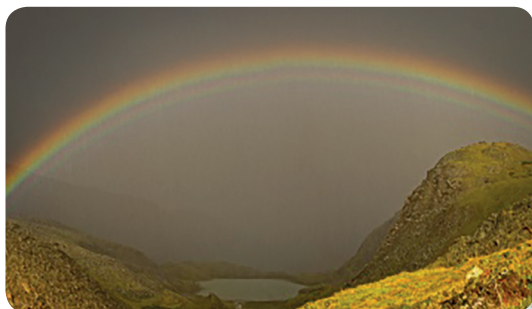
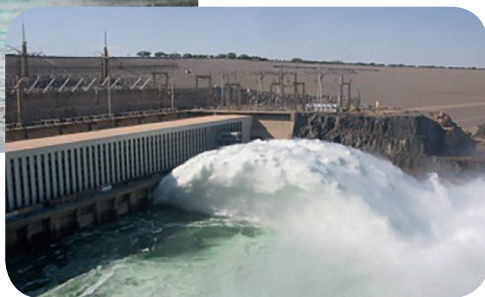
шамол

қум бўронлари

ёғинлар

қуёш нурларининг ерга оғиш бурчаги

II. Расмлар асосида сув тошқини юз беришига олиб келиши мумкин бўлган сабабларни топинг ва тасвирланг.

III. “Сўз қўшинг”.

Глобус – бу Ернинг _____. У _____ га ўхшайди. Унда материклар, уммонлар, денгизларнинг қандай жойлашганлиги яхши кўринади. Қутбларни бирлаштирган чизиқлар _____ дейилади, уларнинг бири анча тўқ рангда. У глобусни икки қисмга: _____ ва _____ яримшарларга бўлади. Экваторга параллель жойлашган чизиқлар _____ дейилади. Жўғрофий координаталар деб _____ ва _____ айтилади.

Сўзлар-ёрдамчилар: модель, шар, меридианлар, Ғарбий, Шарқий, параллеллар, кенглиги, узунлиги.

IV. Ребусни ечинг ва бу предметлар қандай хавф туғдиришини тушунтиринг.

ГҲЛ' + ГҲШТ" + 'ҚҲРТ

"АҲДАЗА" + МОЛ

РОЗУҚ" + Ҳ" + КАҲТ"

ҚАЙУШ" + 'УҲ + ОҚ + СУВОҚ"

ҲУҲАҲУ"

V. Жавобларнинг берилган вариантыдан тўғрисини танланг.

1. Транспорт воситалари йўлнинг қайси қисмида ҳаракатланади?
2. Шаҳарда пиёдаларга қаердан юришга рухсат берилган?
3. Қишлоқ жойдаги пиёдалар тротуар бўлмаган ҳолатда йўлнинг қайси қисмида юришлари керак?
4. Йўл ҳаракати иштирокчиларининг барчаси қандай механизмга бўйсуняди?
5. " Йўл ҳаракати қоидалари" кимлар учун оммалашади?

Жавоблар вариантлари: 1. Пиёда. 2. Ҳайдовчи. 3. Йўл чети. 4. Тротуар. 5. Транспорт воситалари. 6. Йўл ҳаракати қоидалари. 7. Ўтиш қисми. 8. Пиёдалар ўтиш жойи. 9. Светофор. 10. Тартибга солувчи.

VII. КОИНОТГА САЁҲАТ

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- Қозоғистоннинг таълимдаги ютуқлари ҳақида билиб оламиз;
- Тоқтар Аубакировнинг коинотни ўзлаштиришга қўшган ҳиссаси билан танишамиз;
- Мамлакатимизнинг дунё саҳнасидаги ўрнини аниқлаймиз;
- Келажак мактабининг моделини тузамиз;
- “Орзумиз сари беш қадам” йўлқўрсаткичини ишлаб чиқамиз;
- Қозоғистоннинг дунё саҳнасидаги ўрни ҳақида кластер тўлдирамиз;
- Қозоғистон фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида коллаж жиҳозлаймиз.

Қозоғистоннинг таълимдаги ютуқлари

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– мамлакатимизда таълимнинг ривожланиши ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– келажак мактаби моделини тузишни.

институт

университет

гимназия

лицей

колледж

институт

университет

гимназия

лицей

колледж

institute

university

gimnasium

lyceum

college

институт

университет

гимназия

лицей

колледж

Расмни кўринг. Унда ғайриоддий нимани кўраётганингизни тушунтиринг.

Сиз мактаб дафтарига энгашиган катта ёшли одамларни кўряпсиз. Нима деб ўйлайсиз, улар нима билан банд?

XX аср бошларида мамлакатда саводсиз одамлар кўп эди, шу жумладан катта ёшлилар орасида ҳам. Совет давлати катта ёшли аҳолининг саводсизлигига қарши кураш бошлади. Шаҳар ва қишлоқларда ликбез (ликвидации безграмотнос-

ти – саводсизликни тугатиш) пунктлари очилди. Овулларга оммавий маданий юриш эълон қилинди. “Қизил ўтовлар” иш олиб борди, уларда минглаб катта ёшли одамлар таълим олдилар.

Абай номидаги Қозоқ миллий педагогика университети

1930 йилда болалар учун мажбурий бошланғич таълим жорий қилинди. Қозоқ тилида дарсликлар яратилди. Алгебра фанидан қозоқ тилидаги биринчи мактаб дарслигини Қаниш Сатпаев, жўғрофиядан Алихан Букейхановлар ёзишди.

1928 йилда Қозоқ Давлат педагогика институти очилди. Бир

неча йилдан сўнг унга Абай номи берилди.

50-йилларда умумий саккиз йиллик таълим жорий қилинди, кейин – Умумий ўн йиллик таълим. 80-йилларда ўрта мактаб 11 йиллик бўлди. Мактабларда меҳнат таълимига катта эътибор қаратилди.

Ота-онангиз бошланғич мактабда нимани ва қандай ўқишганини билиб олинг.

Яқинларингиздан уларнинг бошланғич мактабда ўқиганлари ҳақида сўранг. Уларда қандай ўқув предметлари бўлганлигини билинг. Уларни ҳозирги ўқув предметлари ва дарсликлари билан қиёсланг. Хулоса чиқаринг.

Мустақиллик йилларида Қозоғистонда таълим соҳасида кўп ишлар қилинди. 1991 йилдан бошлаб гимназия, лицей, коллежлар пайдо бўлди. Иқтидорли болалар учун вилоят марказларида мактаб-интернатлар очилди. Мактаблар компьютерлар билан таъминланди, Интернетга уланди.

1993 йилда мамлакатимизнинг Биринчи Президенти Н.А. Назарбаев халқаро “Болашақ” стипендиясини тасдиқла-

ди. Минглаб ёш мутахассислар дунёнинг энг яхши университетларида таълим олишди.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТИПЕНДИЯСЫ

БОЛАШАК

МЕЖДУНАРОДНАЯ СТИПЕНДИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Республиканинг ўзида интеллектуал мактаблар тизими – НИШ (НИМ) ташкил қилинди, ўта юқори савиядаги университетлар очилди.

Мамлакатда мактаб таълими ўзгаряпти.

Ҳозир мактаб ўқувчиларни ҳаётга – жамоада ишлай олишга, турли ҳаётий вазиятларда тўғри йўл тутишга, учта тилда мулоқотда бўла олишга тайёрлаяпти. Маълумотларни ўзлари излашлари ва турли манбалардан топишлари муҳим.

Дарсда ишнинг қайси шакли бу масалаларни бажаришда ёрдам беришини ўйлаб кўринг.

Мамлакатимизда таълим юз йил ичида анча илгарилаб кетди. Ҳаммаси катталар ўқиш ва ёзишни ўрганган “қизил ўтовлар”дан бошланди. Бугун эса гимназия ва лицейларга интеллектуал, мактабларга ўтилди. Сизнингча, бундай ўзгаришларга нима сабаб бўлди?

Олдингизда иккита формула:

- 1) “Бутун ҳаёт давомида таълим олиш”.
- 2) “Биргина таълим бутун умрга”.

Фикр алмашинг, қайси формула кўпроқ XX аср учун мос келади, қайсиниси – XXI аср учун? Нима учун?

Гуруҳларда ишлаб, XXI аср мактаби моделини яратишга ҳаракат қилинг. Сиз 50 йилдан кейинги мактабни: бинони, синф хоналарининг жиҳозланишини, ўрганиладиган предметларни қандай тасаввур қиласиз? Бу мактабнинг ўқувчиларини қай ҳолда кўрасиз?

28

дарс

Тоқтар Аубакиров – биринчи қозоқ фазогири

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– Тоқтар Аубакировнинг мамлакатнинг ривожланишига қўшган ҳиссаси.

космос

ғарыш

space

коинот

космодром

ғарыш айлағы

spaceport

космодром

ЎРГАНАМИЗ:

– Қозоғистоннинг космонавтика соҳасидаги ютуқларини тушунтиришни.

сверхзвуковой самолёт

дыбыстан жүйрік ұшақ

supersonic aircraft

товушдан тез самолёт

Ўйлаймиз, фикр юритамиз

Нима учун одамлар юлдузларга интилишади?

Бу Олжас Сулеймановнинг “Ер, одамга таъзим қил!” поэмасидан олинган сатрдир.

Бу саволга сиз қандай жавоб берган бўлардингиз?

Юрий Гагарин

Осмон ҳар доим одамни ўзига жалб қилган. У узоқ вақт коинотга кўтарилишни орзу қилган. Фақатгина XX аср ўрталарида бу орзу амалга ошди. 1961 йил 12 апрелда Юрий Гагарин одамлар учун коинотга йўл очди.

Гагариндан кейин юзлаб ерликлар коинотда бўлиб қайтишди. Уларнинг ичида қозоқ халқининг ўғлонлари Тоқтар Аубакиров, Талғат Мусабаев, Айдин Айимбетовлар бор эди.

Тоқтар Аубакировнинг ҳаёти – ўз олдига мақсад қўйган одамнинг кўп нарсага эриша олишининг ёрқин намунаси. Тоқтар болаликдан учувчи бўлишни орзу қилди. Унинг учун Талғат Бигельдинов ва Нуркен Абдиров идеал эдилар. Тоқтар орзуси ортидан дунёнинг нариги чеккасига боришга ҳам тай-ёр эди.

Тоқтар Аубакиров

Талғат Мусабаев

Айдин Айимбетов

У 15 ёшида парашют секциясига ёзилди ва парашютда сакради. 16 ёшида Қарағанди аэроклубининг ёзги секциясида шуғулланди. 1965 йил июнь кунларида у илк бор самолётда мустақил самога кўтарилди. Унинг вужудини қувонч қоплади: " Мен учяпман, учяпман – менинг қанотларим бор!"

1969 йил у Армавир олий ҳарбий авиация билим юртини битирди. 10 йил ўтиб Москва авиация институтида ўқишини якунлади. Тоқтар Аубакиров синовчи-учувчи бўлди. У кўплаб самолётларни синовдан ўтказди, товушдан тез учадиган самолётларда парвоз қилди. Тоқтар дунёнинг энг яхши синовчи-учувчилари ўнталигига кирди.

1991 йилда у Юрий Гагарин номидаги фазогирлар тайёрлаш Марказида шуғулланишни бошлади. 1991 йил 2 октябрда Тоқтар Аубакиров "Союз" фазо кемаси экипажи таркибида фазога йўл олди. У фазога Совет Иттифоқи Қаҳрамони сифатида парвоз қилди. Бу олий унвонга у 1988 йили янги авиация техникасини синовдан ўтказишда кўрсатган мардлик ва қаҳрамонлиги учун сазовор бўлди.

*Халқаро экипаж
таркибида:
Тоқтар Аубакиров,
Александр Волков
ва австриялик
фазогир
Франц Фибек*

Тоқтар Аубакиров ҳикоя қилади: “Мен фазога шуҳрат қозониш учун парвоз қилмадим. Мен менинг халқим унинг коинотда бўлган вакили борлигидан фахрланишини хоҳладим. Кема стартда турганида ва “Ишга!” (“Пуск!”) буйруғи берилганда, мен: “Сен учун, менинг халқим, ҳамма нарсага тайёрман!” – дедим.

Бу эпизоддан Тоқтар ҳақида қандай янгилик билиб олингиз?

Мамлакатимиз ҳудудидаги Қизилорда вилоятида Бойқўнғир космодроми жойлашган. Инсоннинг коинотга парвози айнан шу ердан амалга оширилган. Бу ердан фазовий кемалар ва ернинг сунъий йўлдошлари старт олишган.

Коинотни ўзлаштириш Қозоғистоннинг ривожланишида муҳим ўрин эгаллайди. У республиканинг дунё фазовий мамлакатлари қаторига киришига имкон беради.

Жуфтликларда ишлаб, Тоқтар Аубакировнинг сизни ўзига жалб қилган инсоний фазилатларини айтинг. Унга қайси жиҳатдан ўхшашни хоҳлардингиз? Нима учунлигини тушунтиринг.

1. Одамнинг орзуси сари олган йўлини баланд тоғнинг чўққисига чиқиш билан таққослаш мумкин. Тоқтар ўз орзуси йўлида қандай қадам ташлади? Чизма (расм) кўринишида Тоқтар Аубакиров таржимаи ҳолининг босқичларини тасвирланг.

2. Сизнинг ҳам келажакда ким бўлишингиз ҳақида орзуларингиз бор. “Орзу сари беш қадам” йўлкўрсаткичини тузинг. Мақсадингиз томон кўтариладиган зиналарни аниқланг. Нимани ўрганишингиз керак, ўзингизда қандай фазилатларни шакллантиришингиз лозим?

3. Юлдузли осмон ўзига тортади, жалб қилади. Коинотдан Еримизнинг кўриниши жуда гўзал. Лекин одамлар коинотга ажойиб пейзажлардан завқланиш учун парвоз қилишмайди. Нима деб ўйлайсиз, нима сабабдан одамлар коинотни ўрганишади ва ўзлаштиришади?

Билиб олинг, юртдошларингиз ичида фазогирлар борми? Улар ҳақида маълумот тайёрланг.

Жаҳон саҳнасида Қозоғистоннинг тутган ўрни

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– Қозоғистоннинг дунё саҳнасидаги ўрни ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– мамлакатимизнинг тинчликсеварлик рамзини яратишни.

внешняя политика

приоритет

ядерное оружие

сыртқы саясат

басымдылық

ядролық қару

foreign policy

priority

nuclear weapon

ташқи сиёсат

устунлик

ядровий қурол

Кўрамиз ва ўйлаймиз

Глобусдан Евроосиё материгидаги Қозоғистоннинг ўрнини кўринг. Бизнинг республикамыз қулай жўғрофий ўринни эгаллаган. Қандай ўйлайсиз, Қозоғистоннинг жойлашган ўрнининг афзаллиги нимада?

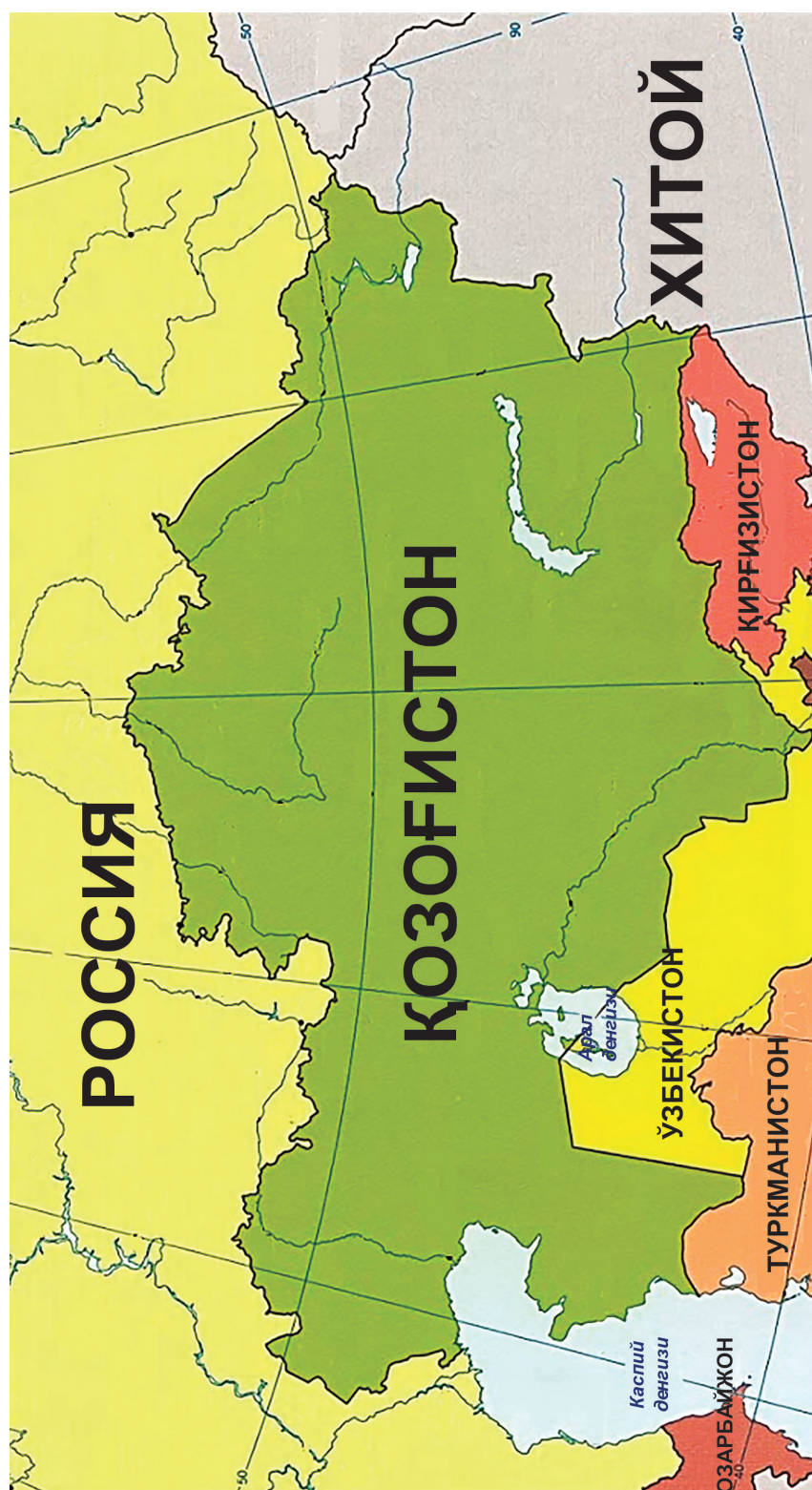
Қозоғистон Евроосиёнинг марказида жойлашган. Бизнинг мамлакатимиз орқали муҳим автомобиль ва темир йўллари, ҳаво йўллари ўтади.

Ҳар қандай мамлакатнинг ташқи сиёсати унинг жўғрофий ўрни ва атроф муҳитига боғлиқ бўлади. Мамлакатлар биринчи навбатда ўзининг энг яқин қўшнилари билан муносабатларни яхшилади.

Дунёнинг сиёсий харитасидан (112-бет) Қозоғистоннинг қайси давлатлар билан чегарадош эканлигини топинг.

Дунёнинг сиёсий харитаси

“Қозоғистон ташқи сиёсатининг устунликлари” чизмасини кўринг. Доира ичида дунё мамлакатлари кўрсатилган. Қозоғистон биринчи навбатда қайси мамлакатлар билан муносабатларини ривожлантиришини чизма асосида муҳокама қилинг. Нима учунлигини тушунтиринг. Жавобларингизни асослаш учун дунёнинг сиёсий харитасидан фойдаланинг.

Қозоғистон Россия билан мустақкам алоқаларга эга. Мамлакатларни умумий тарих, узун чегара (7500 минг километрдан ортиқ), иқтисодий ва маданий алоқалар бирлаштириб туради.

СССР тарқалиб кетганидан сўнг 1991 йилда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) вужудга келди. Қозоғистон ўзининг энг яқин жанубий қўшнилари: Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон ва бошқа МДҲ давлатлари билан ҳамкорлик қилади.

Хитой билан мустақкам алоқалар ривожланмоқда. Хитой савдо-сотиқ бўйича Россиядан кейинги иккинчи ўринни эгаллайди.

Қозоғистон дунёнинг етакчи давлатлари: АҚШ, Франция, Германия ва бошқалар билан алоқани ушлаб турибди.

Дунёда содир бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиш учун телевизорда берилаётган кўрсатувларни кўриш керак. Сўнгги янгиликлар дастуридан мамлакатимизнинг бошқа давлатлар билан дўстона алоқаларининг ривожланиши ҳақида нималарни билиб олдингиз? Мисоллар келтиринг.

Қозоғистоннинг дунё сахнасидаги ўрни йилдан йилга ортиб борапти. Мамлакатимиз 70та халқаро ташкилотнинг фаол аъзосидир. 1992 йилнинг 2 мартдан бошлаб Қозоғистон БМТ – Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди. БМТ га 193 мамлакат-иштирокчилар киради. Қозоғистон ўзаро тенглик ва ҳамжиҳатликда яшаётган турли этнослар дўстлигининг намунаси ҳисобланади.

Бизнинг мамлакатимизни сайёрада ядровий қуролсиз тинчликка интилаётгани учун ҳам қадрлашади. 2016 йилда Қозоғистоннинг Биринчи Президенти Н. Назарбаев “Тинчлик. XXI аср” Манифести билан чиқиш қилди. Мазкур Манифестда у ядро қуролидан ва урушдан воз кечишга даъват қилади. Биринчи Президент Н.Назарбаев ташаббуси билан 29 август Халқаро ядро синовларига қарши ҳаракат куни деб эълон қилинди.

Қозоғистоннинг дунё сахнасида обрўси ортаётганини Астанада “ЭКСПО-2017” кўргазмасининг ўтказилиши кўрсатиб турибди. Кўргазма мавзуси – “Келажак энергияси” – ўта аҳамиятли. У шамол, қуёш, сув, коинот энергиясидан фойдаланиш масалаларига тўхталади. ЭКСПО-2017да жаҳоннинг 100 та давлати ва 10 дан ортиқ ташкилотлар иштирок этди.

Сиз “ЭКСПО-2017” кўргазмасининг иштирокчиси бўлганмисиз? Бу кўргазмада кўрганларингиздан олган таассуротларингизни синфдошларингиз билан ўртоқлашинг.

Қозоғистоннинг дунё сахнасидаги обрўси ортаётганини тасдиқловчи далилларга мисоллар келтиринг.
– “Менинг Қозоғистоним дунё сахнасида” кластерини тузинг.
– мамлакатимизнинг тинчликсеварлик сиёсатини акс эттирувчи рамз ўйлаб топинг.

30 дарс

Менинг ҳуқуқ ва мажбуриятларим

ЎРГАНАМИЗ:

– Конституциянинг аҳамияти ҳақида хулоса қилишни.

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– Қозоғистон фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида.

Конституция

права человека

обязанности

дискриминация

Конституция

адам ҳуқығы

міндеттер

кемсітушілік

Constitution

human rights

duties

discrimination

Конституция

инсон ҳуқуқи

мажбурият

камситиш

Конституция сўзини эшитганингизда, нима тасаввур қиласиз?

Сиз – Қозоғистон фуқаросисиз. Қозоғистон Республикаси Конституциясида мамлакатимиз фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ёзилган.

Баъзи ҳуқуқларингиз билан танишиб улгургансиз.

Расмларни кўриб чиқинг ва уларни айтинг.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари билан танишишни ўз Конституциямиздан давом эттирамыз.

12-модда. Барча одамлар эркин ва ҳуқуқда тенг туғиладилар. Булар барчага туғилган вақтидан бошлаб тегишли бўлади.

15-модда. Барча одамлар яшаш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан одамни яшашдан маҳрум қилишга ҳақли эмас.

19-модда. Маданият соҳасида одамнинг ҳуқуқи. У она тили ва маданиятидан фойдаланиш ҳуқуқини, муомала, тарбия, таълим ва ижод тилини танлаш эркинлигини ўз ичига олади.

20-модда. Сўз ва ижод эркинлиги кафолатланади. Ҳар ким ўз ғояси ва фикрини эркин баён қилиш ҳуқуқига эга.

25-модда. Турар жой дахлсиз. Бу истиқомат қилаётган одамларнинг ихтиёрига қарши турар жойга кириш тақиқланишини англатади. Турар жойга киришга қонунда белгиланган ҳолатлардагина йўл қўйилади.

26-модда (1-банд). Қозоғистон Республикаси фуқаролари қонун йўли билан орттирган мол-мулкка хусусий мулк сифатида эгалик қила олади.

26-модда (4-банд). Ҳар ким тадбиркорлик фаолияти эркинлиги ҳуқуқига эга. Бу бизнес-фирма очиб ёки якка тартибда товар ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш билан шуғулланиш мумкинлигини англатади.

32-модда. Қозоғистон Республикаси фуқаролари тинчлик билан йиғилишга, мажлис, митинг ва намоишлар ўтказиш ҳуқуқига эга.

33-моддага асосан 18 ёшдан бошлаб давлат ишларининг бошқарувида иштирок этишимиз мумкин. Қозоғистон фуқаролари мамлакат президенти ва давлат органлари депутатларини сайлашади. Мамлакатимизнинг исталган фуқароси давлат лавозимларига сайланиш ҳуқуқига эга.

ҚР Конституциясида ҳамма қонун ва суд олдида тенг эканлиги айtilган.

14-модда. Ҳеч ким келиб чиқиши, жинси, ирқи, миллати, тили, динга муносабати, эътиқоди ва бошқа ҳар қандай ҳолат бўйича қандай бўлмасин камситилишга учраши мумкин эмас.

ҚР Конституциясининг бу моддасини қандай англаганингизни тушунтиринг.

Конституцияда ҳуқуқлардан ташқари барча Қозоғистон фуқаролари бажариши шарт бўлган мажбуриятлар ёзиб қўйилган.

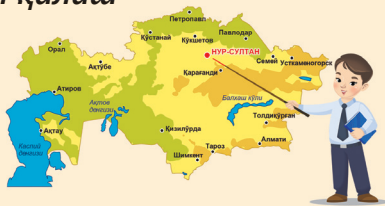

Жуфтликларда ишлаб, расмларни кўриб чиқинг ва ўзингизнинг энг муҳим мажбуриятларингизни айтинг.

Ҳуқуқ ва эркинлигини ҳурмат қилиш ...

Ҳимоя қилиш

Риоя қилиш

Қозоғистон фуқароларининг мажбурияти

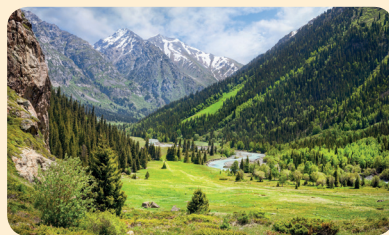
Ҳурмат қилиш

Асраб-авайлаш

Сақлаш

“Эстафета” ўйини

Қозоғистон фуқароси сифатида сиз эга бўлган ҳуқуқларни галма-галдан айтинг. Рўйхатга дарсда билиб олган ҳуқуқларни ҳам киритинг. Жавобингизда қуйидагича сўзларни ишлатинг: “Мен ... ҳуқуқига эгаман”.

Қуйидаги гапни қандай англашингизни партадошингизга тушунтиринг: “Мажбуриятсиз ҳуқуқ йўқ, ҳуқуқсиз мажбурият йўқ”. Партадошингизнинг тушунтиришини эшитинг.

- Қозоғистон фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида коллаж тузинг.
- Конституциянинг жамиятимиз ҳаётидаги аҳамияти тўғрисида синквейн ўйлаб топинг.

Тасаввур қилинг, сизни парламентга депутат қилиб сайлашди. Қандай қонун қабул қилинишини таклиф қилган бўлардингиз?

VIII. КЕЛАЖАККА САЁҲАТ

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- она ўлкамиз ва мамлакат бўйлаб сайёҳлик маршрутларини ишлаб чиқамиз;
- ҳаётимизнинг турли соҳаларидаги техника тараққиётининг намуналарини кўриб чиқамиз;
- техника тараққиётининг одамларга қандай таъсир кўрсатишини муҳокама қиламиз;
- бренд нималигини билиб оламиз ва Қозоғистоннинг миллий брендини яратамиз.

31

дарс

Мен сайёҳлик маршрутини ишлаб чиқаман

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– сайёҳлик маршрути ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– Қозоғистон ва Астана бўйлаб сайёҳлик маршрутини яратишни.

маршрут

бағит, бағдар

route

маршрут

Ёз яқинлашяпти. Сиз дўстларингиз билан мамлакатимизнинг маданияти ва тарихи ҳақида кўпроқ билиб олишга қарор қилдингиз. Ўйланасиз, нимадан бошлаш, қаерга бориш керак.

Сайёҳлик маршрутини ишлаб чиқишдан бошланг. "Сайёҳлик маршрути" деган сўзни эшитганингизда, нимани тасаввур қиласиз?

Сайёҳлик маршрутини ишлаб чиқамиз

Бизга керак бўлади:

Нимани ҳисобга олиш керак?

Маршрут
йўналишини

Транспорт
турини

Талаб
қилинадиган вақт

Саёҳат
мақсадлари

Пул
харажатлари

Аввало, саёҳатнинг бошланиш жойи ва охири нуқтани аниқлаб оламиз. Харитадан бўлишимизни хоҳлаган асосий ерларни белгилаймиз. Биз учун қизиқарли бўлган ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойларни аниқлаштирамиз.

Саёҳатчига эслатма!

Маршрут нафақат саёҳатчиларнинг ўзлари томонидан, балки сайёҳлик фирмалари томонидан ҳам ишлаб чиқилиши мумкин. Бундай ҳолларда иштирокчиларга транспорт ва экскурсия раҳбари тақдим қилинади.

Сайёҳлик маршрути изидан бориб, тарихий ва табиий ёдгорликларни кўриш мумкин.

Ватанимизнинг тарихий ерларига қараб йўл оламиз.

Қозоғистонда ҳар ким учун қимматли бўлган муқаддас жойлар кўп. *Расмларни кўринг ва уларни айтинг.*

*Туркистондаги
Хожа Аҳмад Яссавий
мақбараси*

*Арслонбоб
мақбараси
(Шимкент яқинида)*

*Бекет Ата ерости масжиди
(Манғистау)*

Бу зиёратгоҳлар тарихий ва маданий ёдгорликлар ҳисобланади. Улар сезилмасдан асрлар оша бизни олиб юради.

Охирги гапни қандай тушунасиз?

Ватанимиз жануби бўйлаб сайёҳлик маршрутини кўриб чиқинг. Унинг изидан бориб, сиз тарихий ёдгорликлар билан танишасиз. Уларнинг кўпчилиги бизнинг маънавий қадамжоларимиз ҳисобланади.

Номи	Маршрут	Нимани кўрамиз	Кунларнинг сони	Харажатлар
Қозоғистоннинг муқаддас қадамжолари	Алмати – Тароз – Шимкент – Туркестон – Алмати	Таразда – Айша Биби мақбараси, Арслонбоб мақбараси (Шимкентдан 150 км), Туркистонда – Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси	3 кун	Транспортга (автобус), овқатланиш, экскурсиялар, яшаш

Қозоғистон ва Россия ўртасида туризм соҳасидаги ҳамкорлик кенгаймоқда.

Россияликлар ёзда юртимизга дам олиш учун Бурабай, Балхаш ва Алакол кўллариغا, қишда – Алматидаги Шимбулақ тоғ чанғиси курортига ва бошқа жойларга келишади.

Қозоғистонликлар Россиянинг диққатга сазовор табиий ва тарихий жойларига экскурсиялар уюштиришади.

1. Ватанимиз пойтахти – Нур-Султан бўйлаб сайёҳлик маршрути тузинг. Пойтахтнинг сизга маълум диққатга сазовор жойларини эсланг ва маршрут варағига киритинг.
2. “Қозоғистоннинг табиий диққатга сазовор жойлари” сайёҳлик маршрутини ишлаб чиқинг.
3. Она юртингиз бўйлаб сайёҳлик маршрутини таклиф қилинг.
4. Шаҳарингиз (овул, қишлоқ) диққатга сазовор жойларининг рекламасини яратинг.

Биласизми?

Нур-Султан шаҳрида очиқ осмон остида “Атамекен” музейи бор. Бу Қозоғистоннинг макетли харитаси бўлиб, мамлакатимизни миниатюрада кўрсатади. Бу ерда мамлакатнинг асосий шаҳарлари – Алмати ва Нур-Султан жойлаштирилган. “Жонли” харитада мамлакатнинг 200дан ошди диққатга сазовор жойларини кўриш мумкин.

32

дарс

Тош болтадан космик кемагача

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– техника тараққиёти
ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– техника тараққиёти одамларнинг ҳаётига
қандай таъсир қилишини тушунтириш.

прогресс

техника

авиация

ерлеу

техника

авиация

progress

machinery

aviation

тараққиёт

техника

авиация

Қиёслаймиз

Тош асрида яшаган одам билан замонавий одамни қиёслаймиз. Қадимги одамлар нималар қилишни билганлар? Замонавий одамлар нималарни ясай олади?

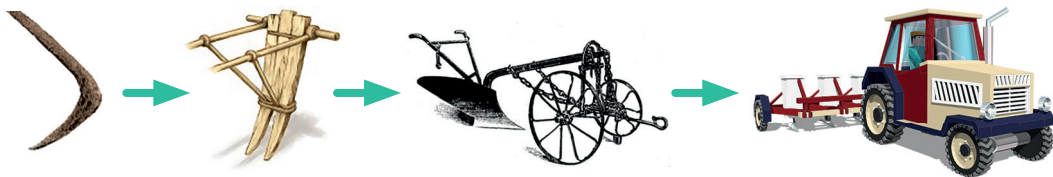
Одам улкан ютуқларга тараққиёт туфайли эришди.

Тараққиёт – бу олға интилиш, ривожланишнинг яна-да юқори поғонасига чиқиш.

Ҳар қандай тараққиётнинг асосида инсоннинг билимга интилиши, изланиши ва доимий меҳнати ётибди.

Тош асрида техника тараққиёти жуда секинлик билан борган. Қўпол тош чопқилар ўрнига чақмоқтошдан ишланган пичоқ ва болталар келгунича минг йилликлар ўтди. Кўп асрлардан кейин одамлар меҳнат қуролларини бронза ва металлдан яшашни ўрганиб олдилар.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат қуроллари тараққиёти қандай рўй берди?

Дастваки сўка Омоч

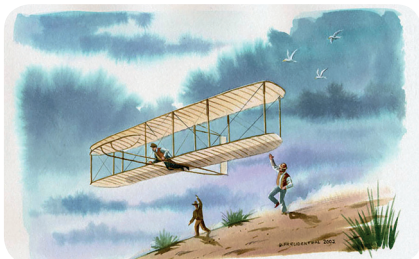
Ғилдиракли плуг

Плугли трактор

Деҳқонлар узоқ вақтгача ерни дастваки сўкада ҳайдаб юмшатганлар. Ҳосил катта бўлмас эди. Кейин одамлар омоч ва темир плугни кашф қилдилар. От қўшиб тортадиган ғилдиракли плугдан кучли тракторга ўтилди. Одамларнинг ҳаёти яхшиланди. Улар янада кўпроқ донли ўсимликлар ва бошқа маҳсулотларни етиштира бошладилар. Бу инсониятни очарчилик хавфидан халос қилди.

Бошқа соҳалардаги тараққиёт намуналарини кўриб чиқамиз.

Одам ерда меҳнат қилган, лекин осмонга кўтарилишни орзу қилган. У бунинг учун учиш аппарати кераклигини тушунган. Илк самолётлардан бирини америкаликлар – ака-ука Райтлар ихтиро қилишган. Уларнинг самолёти 1903 йилда ҳавога кўтарилди. Расмлар бўйича юз йилдан ошиқроқ вақт ичида авиацияда тараққиёт қандай бўлганлигини кузатиш.

*Ака-ука Райтлар самолёти
(1903)*

*Биринчи жаҳон уруши
давридаги самолёт (1915)*

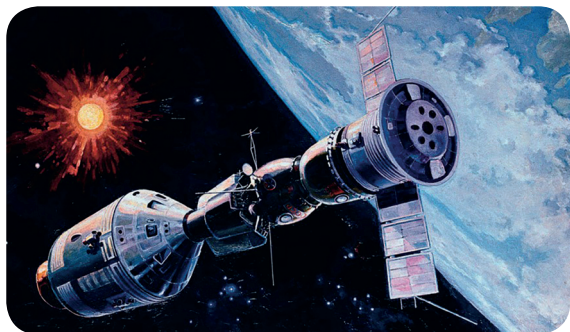

*Совет товушдан тез учадиган
Ту-144 (1975) самолёти*

*"Эйр Астана" (2018) компанияси-
нинг Боинг-757 самолёти*

XX аср ўртасида коинот асри бошланди. Ҳозирги кунда коинотга фазо кемалари йўл оляпти. Ер орбитасига фазовий станциялар чиқарилмоқда. Уларда дунёнинг турли мамлакатлари фазогирлари ишлашяпти.

*"Союз" фазо кемаси
(2015)*

*"Мир" орбитал
фазо станцияси*

Шу тариқа инсоният тош болтадан фазо кемасигача узоқ йўлни босиб ўтди.

XX аср бошида компьютер ҳақида ҳеч ким эшитмаган, ҳозир эса уларсиз бирор ишни уддалаш қийин. Улар ўтган асрнинг ўрталаридагина пайдо бўлди. Қисқа вақт ичида компьютерларнинг ўзи ҳам таниб бўлмас даражада ўзгарди ва бизнинг ҳаётимизни ҳам жуда ўзгартириб юборди. Расмлар бўйича компьютер технологиялари соҳасидаги тараққиётни кузатиш.

Дастлабки компьютерлар катта бесўнақай бўлган ва бутун залларни эгаллаган (1946–1960).

Компьютерларнинг иккинчи авлоди камроқ жой олган ва кўпроқ ҳисоблаш амалларини бажарган (1960–1969).

Учинчи авлод компьютерлари анча ихчам ва мукаммал бўлган (1970–1979).

1980 йилдан бошлаб ҳозирги кунгача 4-авлод компьютерларидан фойдаланилади. Шахсий компьютерлар (ШК) даври бошланди. Компьютерлар ҳар бир уйга кириб борди ва ҳар қандай идоранинг зарурий ажралмас қисмига айланди.

Бизнинг замонимизда техника тараққиёти улкан тезлик билан олға ҳаракат қиляпти.

Тараққиётнинг замонавий формуласи шундай янграйди: “Қанча кўп ихтиро қилинган бўлса, шунча кўп ихтиро қилишади”.

1. Ҳозирги кунда мактаб келажакда яшашга ўргатади. Қандай ўйлайсиз, келажакда ҳаёт тараққиёти ортидан улғуриш учун, дарсларда қандай маҳоратни ўзлаштириш керак?
2. Интернет сўзининг маъносини тушунтиринг. Ҳозирги кунда Интернет орқали қандай амалларни бажариш мумкин?

1. Турли манбалардан фойдаланиб, техниканинг турли соҳаларидаги тараққиёт намуналарини келтиринг: транспорт, алоқа, маиший техника.
2. Жуфтликларда муҳокама қилинг: “Замонавий техника одамлар ҳаётини енгиллаштирадими ёки янада мураккаб қиладими?”.

1. Одамнинг ривожланишида муҳим ўрин тутган 5 – 10та ихтиродан иборат рўйхат тузинг. Нима учунлигини тушунтиринг.
2. Келажак жамиятини тасвирлашга ҳаракат қилинг. Яқин 50 йил ичида нима ихтиро қилинишини хаёл қилиб кўринг.

Қозоғистон ва унинг дунёдаги тимсоли

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– “бренд” тушунчасининг маъноси ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– Қозоғистоннинг миллий брендини тузишни.

бренд

бренд

brand

бренд

Бренд сўзини эшитишингизга тўғри келганми? Бу сўз қандай маънони англатади?

Бренд – бу танилган ва оммабоп товар ишлаб чиқарган фирма белгиси. *Таниқли фирмаларнинг товар белгиларини кўриб чиқинг. Улардан қайсиниси сизга таниш?*

air astana

activ

Баян Сұлу

Бренд одамлар онги ва юрагида товар ҳақида барқарор тимсол яратади. Тимсол сўзи “кўриниш, предметнинг шакли, ёки унинг тасвири, портрет” деган маъноларни англатади.

Бугун биз Қозоғистон миллий брендини яратишимиз керак бўлади. Бу мамлакатимизнинг эсда қоладиган, таниқли тимсоли бўлади. Қозоғистонликларни дунё саҳнасида танитган мамлакатимизнинг ўзига хос тимсоллари, номлари, диққатга сазовор нарсаларини эслаймиз.

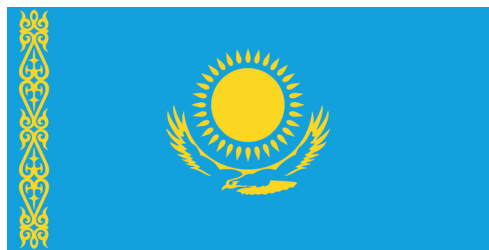

Қозоғистоннинг халқона номи бор – “Ұлы Дала елі” (“Буюк Дашт мамлакати”). Қозоғистоннинг Биринчи Президенти Нурсултан Назарбаев бу ҳақда Қозоқ хонлигининг 550 йиллиги байрами маросимида эълон қилди”. Биз тарихимизда янги машъал ёқдик, шунинг учун бугун ва ҳар доим бизнинг Қозоғистон – бу Ұлы Дала елі”. Бу Буюк Дашт эли, бутун кўпмиллатли ватаннинг бешиги ва уйдир. Диёри-мизнинг айнан шундай халқона номи ватанимизнинг бугуни, ўтмиши ва келажагини акс эттиради”.

1. Нима деб ўйлайсиз, нима сабабдан Биринчи Президент Н.Назарбаев Қозоғистонни “ Буюк Дашт мамлакати” деб аташни таклиф қилди?
2. Шоир Олжас Сулейменовда шундай сатрлар бор: “Тоғларни камситмай, даштни улуғлаймиз”. Шоирнинг бу сўзлари мамлакатимизнинг қайси табиий шароити билан боғлиқ?

Мамлакатимиз бугунги кунда нафақат номи билан, балки бошқа тимсоллари билан ҳам дунёга машҳурдир. *Расмларни кўринг ва уларни айтинг.*

Бу тасвирлар мамлакатимиз ҳаётининг ҳамма томонларини қамраб оладими? Бу тимсоллар қаторини қандай тўлдирган бўлардингиз?

1. Гуруҳларда ишлаб, Қозоғистоннинг миллий брендини яратинг. Бунинг учун сизга дарсларимизда олган билимларингиз асқотади. Зарур бўлганда Интернет материаллари ва қўшимча адабиётдан фойдаланинг. Табиат, халқ, маданият, мамлакат ёдгорликлари билан боғлиқ тимсоллар асосида оригинал ва эсда қоларли рамзий ифода ўйлаб топинг. Қисқа ҳикматли сўз – мамлакатимиз ҳақида шиор тузинг.

2. Сиз ўз кичик ватанингизнинг (вилоят, шаҳар, овул, қишлоқ) эсда қоларли брендини (тимсол) тузишингиз мумкин. Бунинг учун яшаш жойингизнинг табиати, унинг одамлари, тарихи ва маданияти ёдгорликлари билан боғлиқ ҳамма нарсани эсланг. Мамлакатнинг жозибадор “ташқи” тимсолини яратиш учун ўз аҳолисининг ўз Ватанига ижобий муносабатлари катта аҳамиятга эга эканлигини ёдда тутинг. Постерда сизнинг диёрга муҳаббат ва ҳурмат ҳисларингизнинг акс этишига ҳаракат қилинг.

34. Топшириқлар калейдоскопи

I. Сана ва воқеаларни таққосланг.

1	1928 йил	А	Қозоғистоннинг БМТга қабул қилиниши
2	1991 йил	В	Қозоғистоннинг мустақилликни қўлга киритиши. Тоқтар Аубакировнинг коинотга парвози
3	1992 йил	С	Астанада “Келажак энергияси” Халқаро кўргазмасининг ўтказилиши
4	2017 йил	Д	Абай номидаги Қозоқ педагогика институтининг очилиши

II. Гапларни ўқинг. Уларни жадвалга жойланг.

- Ўз ғоя ва фикрларни эркин билдириш.
- Давлат рамзларини ҳурмат қилиш.
- Тарих ва маданият ёдгорликларини асраш.
- Давлат ишларини бошқариш.
- Мажлислар, митинг ва намойишлар ўтказиш.
- Табиатни сақлаш.

Ҳуқуқлар	Мажбуриятлар

III. “Қозоғистон дунё харитасида” харитасини кўриб чиқинг. Саволларга жавоб беринг.

- Қозоғистон қайси мамлакатлар билан биринчи навбатда муносабатларни ривожлантиради? Нима учун?
- Қозоғистон учун муносабатлар аҳамиятли бўлган Европа, Осиё ва Америка давлатларини айтинг.
- Нима сабабдан бизнинг мамлакатимиз дунё сахнасида катта обрўга эга?

ГЛОССАРИЙ

Авиация – учувчи аппаратлар, ҳаво флотининг мажмуи.

Аждод – оила, уруғ, қабиланинг ота ёки она чизиги бўйича ўтмиш-доши.

Академия – илмий ташкилот (муассаса, жамият) ёки ўқув юрти.

Балет – асосий ифода воситаси ўзаро чамбарчас боғлиқдаги му-сиқа ва рақс бўлган сахна санъати кўриниши.

Бренд – одамлар онгида аниқ товар ёки компания ҳақида шакллан-ган тасаввурлар, тимсол, ғоя ва ваъдалар мажмуидир.

Вилоят – қатор мамлакатларда маъмурий-ҳудудий бўлиниш бир-лиги.

Геология – Ернинг таркиби, тузилиши ва ривожланишининг қону-ниятларини ҳамда унинг сиртини ўрганувчи фан.

Гимназия – асосий фанларни ўргатишга анча чуқур ёндашган мак-таб. Гимназиянинг асосий вазифаси шахсни ҳар томонлама ривож-лантириш, ўз йўлини топишда ёрдамлашиш, бўлғуси касбни танлашда аниқлик киритишдир.

Глобус – ер шарининг бутун ер юзасини акс эттирган модели.

Даромад – одамнинг ҳар қандай фаолият натижасида олган пул маблағи.

Демократия – олий ҳокимият халққа тегишли бўлган сиёсий тузум.

Жамият – одамларнинг тарихан ривожланган, уларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондиришни таъминлайдиган, ўзаро алоқаларини ва та-биатга муносабатини тартибга соладиган ижтимоий алоқалари шакли.

Жароҳат – ташқи таъсир натижасида юзага келган тўқималар, ор-ганлар ёки одамнинг бутун организмнинг тўлалигича шикастланиши.

Жароҳатланиш – белгиланган вақтнинг бир қисмида аҳолининг маълум гуруҳида юзага келган жароҳатлар мажмуи.

Жўғрофий объектлар – табиий объектлар (материклар, уммонлар, денгизлар, қўлтиқлар, бўғозлар, ороллар, тоғлар, дарёлар, кўллар, музликлар, саҳролар), шунингдек мамлакатлар, вилоятлар, шаҳарлар ва бошқ.

Жўғрофия – Ернинг табиий шароитларини, унинг аҳолисини, хўжалик ресурсларини ўрганувчи фан.

Иқлим – маълум жой учун хос бўлган кўп йиллик об-ҳаво режими.

Иқтисод – одамларнинг товар ишлаб чиқариш ва хизматлар, уларни айирбошлаш, жамиятда яратилган неъматларни тақсимлаш ва истеъмол қилишни қамраб олган хўжалик фаолияти.

Инсон ҳуқуқлари – давлатнинг ўз фуқароларига нисбатан асосий мажбуриятлари.

Институт – олий ўқув юрти ёки илмий-текшириш ташкилоти.

Ишлаб чиқариш – бирорта маҳсулотни яратиш жараёни.

Йўл ҳаракати қоидалари – транспорт воситалари ҳайдовчилари ва пиёдаларнинг мажбуриятларини тартибга солувчи қоидалар тўплами.

Йўлбошчи – ҳар қандай гуруҳда, жамоада катта, тан олинган обрўга эга ва бошқа одамларга таъсир ўтказа оладиган, уларни бошқара оладиган одам.

Камситиш – қонунан асоси бўлмаган ҳолда баъзи фуқароларнинг ҳуқуқларини бошқаларига нисбатан чеклаб қўйиш ёки ундан маҳрум қилиш.

Касб – махсус тайёргарлик (таълим) олиш жараёнида билим ва малакага эга бўлган одамнинг меҳнат фаолияти тури.

Касбий байрам – тақвимнинг аниқ бир кунида турли касб вакиллари нишонлайдиган байрам.

Катаклизм (табиий) – кескин бурилиш, вайрон қилувчи ўзгариш, табиатдаги фалокат.

Коинот – борлиқнинг осмон жисмлари атмосферасидан ташқарида жойлашган нисбатан бўш майдони.

Коллеж – касб ва ўрта таълим олиш мумкин бўлган ўрта махсус ўқув юрти.

Конституция – давлатнинг асосий қонуни.

Космодром – фазо кемаларини, Ернинг сунъий йўлдошларини ва бошқа космик аппаратларни учириш учун иншоотлар ва техник воситалар мажмуи.

Қишлоқ хўжалиги – деҳқончилик, далачилик, чорвачилик, ўрмончилик соҳасидаги хўжалик фаолияти.

Қўриқ ер – ҳеч қачон ҳайдалмаган, ишлов берилмаган ер.

Лицей – ўз ўқув дастури бўйича ишлайдиган ўрта умумтаълим ўқув юрти. Лицейларнинг кўпчилик қисми физика-математикага ихтисослаштирилган.

Маданият – одамнинг энг турли-туман кўринишлардаги фаолияти. Бу тушунча турли соҳаларда жуда кўп маъноларни англатади. Масалан, маданият деганда одамга бошқариш таъсирини кўрсатган ҳолда маълум феъл-атворни буюрадиган кодлар (рамз) тўплами тушунилади.

Мажбуриятлар – жамият талабларига кўра ёки ички хоҳишга кўра сўзсиз бажариладиган ҳаракатлар.

Мактаб ўз-ўзини бошқариш – мактабда ҳар бир ўқувчи ўз ўрнини аниқлай оладиган ва ўз қобилияти ва имкониятларини кўрсата оладиган биргаликдаги ва мустақил ҳаёт.

Маршрут – аввалдан белгиланган асосий пунктлар кўрсатилган сарф (қатнаш) йўли.

Масштаб – чизмада тасвирланган предмет ўлчамининг унинг ҳақиқий ўлчамига нисбати.

Материк (қитъа) – қуруқликнинг уммонлар ва денгизлар ўраб турган кенг майдони.

Маъмурий-ҳудудий бирлик – мамлакатнинг бошқариш учун ташкил қилинган ва қонуний ҳуқуқий ҳолат ҳамда номга эга бўлган бир қисми. Маъмурий-ҳудудий бирликка республика аҳамиятидаги шаҳарлар, вилоятлар, туманлар киради.

МДХ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги) – 1991 йилда ташкил қилинган регионал халқаро ташкилот. Илгари ССРИ таркибига кирган давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларини тартибга солиш мақсад қилинган.

Меридианлар – Ер юзасидаги “шимол-жануб” йўналишида бир қутбдан бошқасига ўтайдиган тасаввурдаги чизиқлар.

Музей – тарих ва маданият ёдгорликларига оид предметларни йиғиш, ўрганиш, сақлаш ва экспонат қилиш билан шуғулланувчи муассаса.

Об-ҳаво – атмосферанинг маълум жойдаги қисқа муддатли ҳолати (об-ҳаво ҳарорати, булутлилиқ, ёғин, шамол билан бирга қўшганда).

Оила – одамларнинг турмушда умумийлик билан, ўзаро маънавий масъулият ва бир-бирига ёрдам бериш билан боғланган никоҳ ёки қариндошликка асосланган бирлашуви.

Оила бюджети – одатда бир ой муддатга жадвал кўринишида тuzиладиган оиланинг пул даромадлари ва харажатлари режаси, оилавий даромадлар ва харажатлар баланси.

Олим – махсус таълим олган ва касбига оид илмий фаолият билан шуғулланувчи одам.

Опера – мусиқали драма ёки комедия. Операда матнлар куйланади, қўшиқ ва сахна ҳаракатлари деярли ҳар доим оркестр мусиқаси жўрлигида бўлади.

Параллеллар – Ер юзасидаги “ғарб-шарқ” йўналишида экваторга параллель ўтайдиган тасаввурдаги чизиқлар.

Профилактика – касалликлар ва жароҳатларнинг олдини олишга, хатарлар омиллари ва ривожланишини бартараф қилишга йўналтирилган тадбирлар тизими.

Рангтасвир – қаттиқ ёки қайишқоқ юзага бўёқ бериш воситасида томошабоп тимсоллар яратиш билан боғлиқ тасвирий санъат тури.

Рельеф – қаттақ ер сиртидаги, уммонлар ва денгизлар тубидаги кўриниши ва ўлчами бўйича турли-туман бўлган нотекисликлар мажмуи.

Саноат – меҳнат қуруллари ишлаб чиқариш, хом ашё, материаллар, ёқилғи қазиб чиқариш билан шуғулланувчи корхоналар (заводлар, комбинатлар, фабрикалар, конлар, шахталар, электростанциялар) мажмуи.

Санъат – борлиқни бадиий тимсолларда ижодий тасвирлаш.

ССРИ (Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи) – 1922 йилдан 1991 йилгача мавжуд бўлган давлат. Тарқаб кетиши пайтида майдони бўйича дунёдаги энг йириги бўлган. ССРИ таркибига 15та республика кирган, шу жумладан Қозоғистон ҳам.

Сув тошиши – қор эриши ва кучли ёмғир натижасида дарёда сув сатҳининг вақтинча тез кўтарилиши.

Сув тошқини – қор эриши ва жала жараёнида дарё, денгиз, кўлларда сув сатҳининг кўтарилиши натижасида жойларнинг кенг кўламда сув босиши.

Сунъий муҳит – одам томонидан яратилган ва ўз ҳолича табиатда мавжуд бўлмайдиган атроф муҳит қисми.

Табиий ресурслар – жамиятнинг моддий эҳтиёжларини қондириш ёки ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган табиий объектлар.

Тараққиёт – пастдан юқорига қараб ривожланиш, олға ҳаракат.

Ташқи сиёсат – ўз мамлакатининг манфаатлари йўлида бошқа мамлакатлар билан ўзаро муносабат; халқаро ишларда давлатнинг умумий йўналиши.

Техника – одамлар томонидан ишлаб чиқариш ва истеъмол эҳтиёжларини қондириш учун тайёрланган маҳсулотлар, мослама, асбоблар.

Товушдан тез учадиган самолёт – ҳавода товуш тезлигидан тез (товушнинг ҳаводаги тезлиги 330м/с га тенг) парвоз қила оладиган учиш аппарати.

Туман – мамлакат ёки катта шаҳар ичидаги маъмурий-ҳудудий бирлик.

Ўлка – баъзи мамлакат ва давлатлардаги маъмурий- ҳудудий бирлик.

Уммон – материклар атрофидан оқиб ўтадиган ёки материклар орасида жойлашган сув майдони.

Университет – кенг йўналишлар доирасида (мутахассислик) таълим тайёргарлигини олиб борадиган олий ўқув юрти. У энг камида етти йўналиш бўйича таълим фаолиятини олиб бориши керак.

Ўсимликшунослик – маданий ўсимликларни етиштириш билан шуғулланувчи қишлоқ хўжалик соҳаси.

Устунлик (биринчилик) – ниманингдир биринчилиги, муҳимлигини кўрсатувчи тушунча.

Фан – табиат, жамиятнинг ривожланиш қонунлари ҳақида ва атрофдаги оламга режали таъсир кўрсатиш усуллари тўғрисидаги билимлар тизими.

Хавфсизлик – амалга оширилаётган вақтда кимгадир ёки нимагадир нисбатан негатив оқибатлар (зарар) келтириб чиқарадиган қанақа бўлса ҳам хавф-хатарнинг йўқлиги.

Харажат – эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган пул харжи.

Харажатларни қулайлаштириш – харажатларнинг тўғри тақсимланиши, бунда сифатли маҳсулотлар ва хизматлар энг кам пул сарфлаш йўли билан олинади.

Харита (жўғрофий) – кичрайтирилган кўринишдаги ер юзаси моделини кичрайтириб тасвирлаш.

Хўжалик фаолияти – одамнинг эҳтиёжларни қондириш ва даромад олишга йўналтирилган хизматлар ва ишларни бажариши, товарлар ишлаб чиқариш ва сотиш фаолияти.

Чорвадорлик – одамни озиқ-овқат маҳсулотлари ва хом ашё билан таъминлаш мақсадида қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини кўпайтириш билан шуғулланадиган қишлоқ хўжалиги соҳаси.

Экватор – ер шарини унинг энг кенг қисмини – ўртада, Шимолий ва Жанубий қутблардан тенг масофада ўраб турган тасаввурдаги чизиқ.

Экологик муаммо – одамнинг табиат вазифаларининг бузилишига олиб келувчи фаолияти натижасида табиий муҳитнинг ўзгариши.

Экология – жонли ва жонсиз табиатнинг ўзаро муносабатини ўрганувчи фан.

Экспозиция – тарих ва маданият предметларининг кўргазмаси.

Экспонат – музей ёки кўргазмада ҳамма кўриши учун қўйилган предмет.

Экспорт – товарлар ва хизматларни чет элга ташқи бозорда сотиш учун чиқариш.

Этнография – халқлар-этносларни, уларнинг келиб чиқишини, таркибини, ўрнашишларини, шунингдек, моддий маънавий бойликларини ўрганувчи фан.

Ядро қуроли – оммавий қирғин қуроли. Ядро қурулининг ҳаракати ядро портловчи қурилмасининг портлаш энергиясидан фойдаланишга асосланган.

Қўшимча ўқиш учун манбалар рўйхати

1. *Артыкбаев Ж.О., Прманов А.* История Казахстана (научно-познавательное издание). Алматы: Атамұра, 2013.
2. *Ашимов А.* Мэтры казахского кино. Алматы: Аруна, 2013.
3. *Балмахаева Г.* Звёзды казахстанской эстрады и оперы. Алматы: Аруна, 2008.
4. *Жаубасова Т.* XX век. Корифеи казахского искусства. Алматы: Аруна, 2008.
5. *Жумаханов Т.* Древний Казахстан. Алматы: Аруна, 2013.
6. *Жумаханов Т.* Казахское ханство. Алматы: Аруна, 2013.
7. *Знаешь ли ты?* Энциклопедия. Алматы: Аруна, 2017.
8. *Иващенко А.А., Беялов О.В.* Цветы Казахстана. Фотоальбом. Алматы: Атамұра, 2012.
9. *Иллюстрированная история искусства.* Алматы: Алматыкітап, 2014.
10. *Карта мира для детей.* Алматы: Аруна, 2015.
11. *Культура Казахстана.* Алматы: Аруна, 2007.
12. *Кумекоев Б.* Великие учёные Востока. Алматы: Аруна, 2007.
13. *Кумисбаев Ш.* Они были первыми. Алматы: Алматыкітап, 2013.
14. *Мерекеева С.К.* Қазақстан музейлері. Музеи Казахстана. Museum of Kazakhstan. Алматы: Алматыкітап, 2009.
15. *Новая детская энциклопедия.* Алматы: Алматыкітап, 2012.
16. *Сламбекова Н.* Чудеса природы Казахстана. Алматы: Аруна, 2008.
17. *Утетлеуов Е.* Қазақстан – отаным. Казахстан – моя Родина. Kazakhstan, my mother country. Алматы: Алматыкітап, 2018.
18. *Холл Э.* Расскажи мне о деньгах. Занимательные финансы. Алматы: Алматыкітап, 2009.
19. <http://www.tarih-begalinka.kz>
20. <https://ru.wikipedia.org>
21. <http://bilimainasy.kz>
22. <http://www.world-globe.ru>
23. www.syl.ru/article
24. www.kazedu.kz
25. <http://mirznanii.com>

Учебное издание

Турмашева Ботагоз Кадыровна
Салиш Салтанат Салишевна
Пугач Владислава Геннадьевна

ПОЗНАНИЕ МИРА

Умумтаълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик

(на узбекском языке)

Зав. редакцией *Н. Жиенгалиев*

Редактор *А. Раймкулова*

Художественный редактор *З. Аульбекова*

Технический редактор *О. Рысалиева*

Корректор *И. Кротов*

Компьютерная верстка *Н. Развинавичене*

Перевод узбекского текста *Д. Насруллаевой*

Компьютерная верстка узбекского текста *Г. Утеновой*

ИБ №7412

Подписано в печать 16.09.2019 г. Формат 70×100 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Печ. л. 9,0. Усл. печ. л. 11,7.
Тираж 7500 экз. Заказ №

ТОО «Корпорация «Атамұра», 050000, г. Алматы, пр. Абылай хана, 75.

Издательство «Жазушы», 050009, г. Алматы, пр. Абая, 143.
тел.: (727) 394 41 55; факс: (727) 394 41 64.
e-mail: zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-657-5

9

7 8 6 0 1 2 0 0 6 5 7 5